

BİR İMPARATORLUK KRİZİNİN BRİTANYA'DAKİ YANKILARI: İNGİLTERE PARLAMENTOSU'NDA GİRİT MESELESİ (1866–1898)*

ECHOES OF AN IMPERIAL CRISIS IN BRITAIN: THE CRETAN QUESTION
IN THE BRITISH PARLIAMENT (1866-1898)

Emre BAYRAMLI**

Geliş Tarihi/Received:26.05.2025

Kabul Tarihi/Accepted:10.06.2026

Öz

19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit Adası'nda karşılaştığı siyasal, toplumsal ve diplomatik krizler, yalnızca yerel ölçekte bir isyan hareketi olarak değil, aynı zamanda Avrupa'daki büyük güçlerin de bir rekabet sahası olarak değerlendirilmiştir. Girit'in demografik yapısı ve jeopolitik konumu, özellikle Yunanistan'ın Megali İdea doğrultusundaki politikalarıyla birleşince, adayı Doğu Sorunu'nun önemli bir ayağına dönüştürmüştür. Girit'in Süveyş Kanalı'na ve Hindistan yoluna yakınlığı ise adayı Britanya İmparatorluğu açısından doğrudan stratejik bir çıkar sahası haline getirmiştir. Bu bağlamda İngiltere, bir yandan Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir dış politika geliştirirken, öte yandan liberal hareketler, kamuoyu baskısı, insani müdahale söylemi ve Avrupa uyumu arayışı arasında hassas bir siyasal denge kurmaya çalışmıştır. Bu noktada İyonya Adaları'nın Yunanistan'a devredilmesi Girit için kritik dönemeçlerden biri olacaktır. Britanya Parlamentosu'nda Osmanlı Devleti'ne yönelik olarak Girit meselesi, İyonya Adaları ve hatta Kıbrıs üzerine yapılan tartışmalar, yalnızca değişen dış politika tercihlerini değil, aynı zamanda iç siyasetteki ideolojik yönelimleri ve imparatorluk kimliğine dair algıları da açığa çıkarmaktadır. Muhafazakar vekiller, Girit'te yaşanan isyanların Yunanistan'ın müdahaleleriyle geliştiğini, Osmanlı'nın ise adada meşru bir düzen sağlayıcı olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur. Buna karşın liberaller, özellikle Hristiyan hakları, Girit'in kendi kaderini tayin hakkı ve birleşme talepleri üzerinden Yunanistan lehine bir pozisyon almıştır. Her iki taraf da zaman zaman adadaki Müslüman nüfusun maruz kaldığı şiddeti ve çatışmaları açıkça gündeme getirmiştir. Dolayısıyla hem sahadan gelen raporlar hem de parlamento tutanakları, söz konusu görüş ayrılıklarını fikri, diplomatik ve ahlaki boyutlarıyla açıkça ortaya koyan çok değerli birer birincil kaynaktır. Bu çalışma, Doğu Sorunu'un bir parçası olan Girit Bunalımı'nı Britanya Parlamentosu zemininde analiz ederek Britanya dış politikasının iç siyasal dinamiklerle nasıl kesiştiğini ortaya koymayı ve 19. yüzyıl imparatorluk siyasetini yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Girit Bunalımı, Britanya Parlamentosu, Doğu Sorunu, Osmanlı İmparatorluğu, Britanya Dış Politikası, Megali İdea.*

*Bu makale Prof. Dr. Cihan Özgün danışmanlığında yürütülen “İngiliz Parlamento Kayıtları Işığında Akdeniz’de Kriz, Diplomasi, Siyaset: 1861 –1911” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

**Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, emrebayramli@gmail.com, (<https://orcid.org/0009-0008-6035-0869>).

Abstract

The political, social, and diplomatic crises faced by the Ottoman Empire on the island of Crete throughout the 19th century were regarded not merely as local insurrections but also as an arena of rivalry among the Great Powers of Europe. The demographic structure and geopolitical position of Crete, particularly when coupled with Greece's policies aligned with the Megali Idea, transformed the island into a crucial pillar of the Eastern Question. Furthermore, Crete's proximity to the Suez Canal and the route to India rendered the island a direct sphere of strategic interest for the British Empire. In this context, while Britain formulated a foreign policy aimed at preserving the territorial integrity of the Ottoman Empire, it simultaneously sought to maintain a delicate political balance between liberal-emancipatory movements, public pressure, the discourse of humanitarian intervention, and the quest for the Concert of Europe. At this juncture, the cession of the Ionian Islands to Greece emerges as one of the most critical processes concerning the Cretan issue. Debates within the British Parliament regarding the Ottoman Empire—specifically focusing on Crete, the Ionian Islands, and even Cyprus—reveal not only shifting foreign policy preferences but also internal ideological orientations and perceptions of imperial identity. Conservative MPs argued that the uprisings in Crete were fueled by direct and indirect Greek interventions, asserting that the Ottoman Empire should be recognized as the legitimate provider of order on the island. Conversely, Liberals adopted a pro-Greek stance, emphasizing the rights of the Christian population, Crete's right to self-determination, and demands for unification (enosis). Both sides occasionally brought to the fore the violence suffered by the Muslim population and the reciprocal nature of the conflict. Alongside field reports, parliamentary records serve as a unique primary source by documenting these ideological, diplomatic, and moral divergences in detail. This study aims to analyze the Crete Crisis as a component of the Eastern Question within the framework of the British Parliament, thereby revealing how British foreign policy intersected with domestic political dynamics and offering a re-evaluation of 19th-century imperial politics.

Keywords: *Cretan Crisis, British Parliament, Eastern Question, Ottoman Empire, British Foreign Policy, Megali Idea.*

GİRİŞ

Girit, stratejik ve jeopolitik konumu dolayısıyla tarihin hemen her döneminde Akdeniz'deki büyük siyasi güçlerin hedefinde olmuştur. Ada Roma, Doğu Roma ve Arap hakimiyetleri ardından Venedik'e geçmiş, 1669 yılında da neredeyse yirmi beş yıllık zorlu bir mücadele sonucu Osmanlı tarafından fethedilmiştir. Savunması için Fransız ve Alman şovalyelerinin, Malta'nın, Papalığın destek vermesiyle¹ uluslararası bir kimlik kazanan Girit kuşatması sonucunda, Osmanlı Doğu Akdeniz'deki en önemli egemenlik hamlelerinden birini gerçekleştirmiştir. Fetih sonrası can, namus ve malları emniyet altına alınan Girit halkı dini bakımdan da mutlak bir hürriyete sahip olmuşlardır. Osmanlı yönetimi adada adil bir anlayış gözetmiş, hem devlete, hem de halka karşı ihaneti sabit görülen ya da yolsuzlukla adı anılan vali dahil tüm devlet memurları hakkında acımasız kararlar almaktan çekinmemiştir.² Osmanlı döneminde Girit her zaman bağımsız bir eyalet olmuş, başka adalarda olduğu gibi diğer adalarla ve başka coğrafyalarla ilişkilendirilmemiş ve ayrıcalıklı bir yapıda örgütlenmiştir. Canlı bir ticarete sahip olan adada Osmanlı genelinde görmediğimiz bir özel mülkiyet uygulaması da söz konusudur.³

Girit'te ilk isyan 1768-1774 tarihleri arasındaki Osmanlı-Russavaşı dönemine rastlamaktadır. Devlet bu dönemde Akdeniz ve Ege'de deniz güvenliğini yitirmiştir.⁴ Akdeniz'de varlık gösteren Rusya, Mora'da olduğu gibi⁵ Girit'te de bir ayaklanmayı teşvik etmiştir. Rusları bir kurtarıcı olarak gören Sfakialı tüccar Vlachos'un (Daskaloyannis: "Öğretmen Yanni") başlattığı isyan başarısız olsa da, daha sonraki süreçte milliyetçi direnişlerin başlangıcı olarak görülmüştür.⁶ 1821 yılında Mora'da patlayan Yunan isyanına paralel olarak Girit'te de bir isyan başlamış, II. Mahmut tarafından görevlendirilen Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa hem bu isyanı, hem de 1830 Londra Protokolü ile Yunanistan devleti kurulması sonrası çıkan isyanları bastırmıştır. Paşa Girit valiliğini kazanmıştır; ancak adanın kendisine büyük çıkar sağlamayacağını da anlamış ve 15 Temmuz 1840 tarihli Londra Antlaşması'ndan sonra adayı boşaltmıştır. Bunun üzerine Girit, yeniden doğrudan İstanbul'a bağlanmıştır.⁷

Girit'in 19. yüzyılda Avrupa, Asya, Balkan ve Ortadoğu diplomatik sistemlerinin kesişiminde bulunduğu görülmektedir. İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya gibi ülkelerin birbirlerine rakip olduğu bu sistemlerden özellikle Avrupa ve Asya sistemleri, Osmanlı Devleti'nin güvenliğini doğrudan tehdit etmektedir. Babıali işte tam da bu nedenle, Girit konusunda uzun yıllar oldukça zorlu bir dış politika süreci yaşayacaktır.⁸

Britanya İmparatorluğu, 1860'lı yıllardaki ilk isyandan 1897 Osmanlı – Yunan Savaşı'nın ertesine uzanan süreçte Girit için yaşanan rekabet ve nüfuz mücadelesinde en önemli aktörlerden biri durumundadır. İmparatorluğun bu ada üzerine kurguladığı dış politika hem inişli çıkışlı Osmanlı Devleti ilişkilerine, hem de diğer büyük güçleri hizada tutmaya çalışan kendi "emperyal ajandasına" bağlıdır. Bu noktadan hareketle, dönemin imparatorluk dış

¹ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt 4 (Yeditepe Yayınları, 2017), 1271–1276.

² Nevzat Gündoğ, "Akdeniz'de Bir 'Mümtaz Eyalet': Girit (1669–1869)," *Belgi Dergisi*, no. 9 (2015): 1278–1288.

³ Nühket Adıyeke ve Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 63–64.

⁴ Çeşme Deniz Savaşı hezimetinde buda büyük pay sahibidir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, cilt 4 (Türk Tarih Kurumu, 1978), 400–401.

⁵ Abdullah Zararsız, "1770 Mora İsyanının Gelişimi ve Sonuçları," içinde XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, cilt 6 (Türk Tarih Kurumu, 2018), 449–467.

⁶ Nühket Adıyeke ve Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 188–190.

⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789–2010* (Der Yayınları, 2015), 225.

⁸ Cihan Özgün, "II. Meşrutiyetin İlk Yıllarında Türk Basınında Girit Diplomasisi Üzerine Bazı Tespitler," içinde Ege Araştırmaları - I: Batı Anadolu'da Giritliler, ed. Tuncay Ercan Sepetçioğlu ve Olcay Pullukçuoğlu Yapucu (Ege Üniversitesi Yayınları, 2019), 160.

politikasının şekillendiği en önemli alanlardan biri olan Britanya Parlamentosu kayıtları ve sahadan gelen raporlar, çalışmada “birinci el kaynak” olarak seçilmiştir. Parlamento, sadece hükümetin politikalarını belirleyen bir mekanizma değil, aynı zamanda bu politikaların nasıl meşrulaştırıldığını, muhalefet tarafından nasıl eleştirildiğini ve kamuoyunda nasıl yankı bulduğunu da gösteren iki ayaklı (Avam Kamarası – Lordlar Kamarası) bir siyasi yapıdır. İngiltere’nin Akdeniz’deki askeri ve diplomatik hamleleri, parlamentoda geniş çaplı tartışmalara konu olmuş ve bu tartışmalar, İngiltere’nin stratejik önceliklerini anlamak için eşsiz birer pencere sunmuştur. Çalışma bir yandan siyasi söylem ve karar alma süreçlerinin saha gerçekliğine etkisine ışık tutmaya çalışırken diğer yandan Girit ve Osmanlı Devleti özelinde Britanya İmparatorluğu’nun Akdeniz’deki “diplomatik dönüşümünü” ele almayı hedeflemektedir.

Britanya parlamentosu oturum/tartışma tutanaklarına *Hansard* ⁹ üzerinden erişim sağlanabilmektedir. Çalışmada başvurulmuş bu meclis tutanakları arşivi için “Hansard” ismi, Luke Hansard’a ithafen 1943 yılında resmi olarak benimsenmiştir. Hansard kayıtları parlamento tartışmalarının “düzenlenmiş” bir versiyonudur, büyük ölçüde harfi harfinedir (verbatim); konuşmacıların dil bilgisi düzenlenerek kayda alınır ve okunabilirlik sağlanır. 1771 yılında, İngiliz Parlamento Üyesi John Wilkes’in çabalarıyla, Avam Kamarası daha açık ve demokratik bir hükümete doğru önemli bir adım atarak “parlamento tartışmalarının kamuya açıklanmasına” izin vermiştir.¹⁰ Bunun üzerine 1774 yılında Luke Hansard (1752–1828) ilk Avam Kamarası Bülteni’ni yayınlamıştır. İlk ayrıntılı resmi raporlar ise 1803’te gazeteci William Cobbett tarafından *Political Register*’da yayımlanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde, Girit Bunalımı 1866 İsyanından başlayarak 1897 Osmanlı – Yunan Savaşının ertesine kadarki tarihsel süreç içinde ele alınacaktır. İkinci bölümde ise Doğu Sorunu’nun bir parçası olarak doğan bu bunalımın, Britanya İmparatorluğunun dış politika tercihleri ile nasıl iç içe geliştiği ve bu “İmparatorluk Krizi”nin Britanya siyasetinde nasıl yankılandığı meclis tutanakları ışığında değerlendirilecektir. Sonuç kısmında, 1866-1898 yılları arasındaki tarihsel dönemeçler ile meclis tutanaklarındaki söylemler birleştirilerek, Girit Bunalımı’nın Britanya’nın geleneksel «Osmanlı toprak bütünlüğü» politikasındaki yapısal çözülmeye nasıl katkıda bulunduğu ortaya koyulacaktır. Bu doğrultuda, adadaki krizin 19. yüzyıl sonu küresel güç dengeleri ve değişen “insani müdahale” doktrini açısından taşıdığı tarihsel anlam üzerine genel çıkarımlarda bulunulacaktır.

A. İSYAN, ISLAHAT VE MUHTARİYET SÜRECİNDE GİRİT

1. Girit İsyanı 1866 - 1869

1856 Islahat Fermanı’nın Girit’te de önemli değişikliklerin kapısını araladığı görülür. Hristiyan ahalinin mülk edinmeye başladığı, halk arasında Yunan ve Rus tahriklerinin yayıldığı adada, 1858 olayları gibi yer yer mahalli Osmanlı idaresinin “kötü yönetimine” karşı direniş ve huzursuzluklar yaşanmaya başlanmıştır.¹¹

İsyan öncesi ikinci önemli kırılımların da, 1864 yılında İngiltere’nin İyonya Adaları’nı Yunanistan’a bırakması olduğu öne sürülebilir. İkinci bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız bu olay hem Yunanistan hem de Girit’te “birleşme” yönündeki amaçları yeniden alevlendirmiştir. Yunanistan’ın özellikle öğretmen ve din görevlileri ile adada yaptığı propaganda faaliyetleri, 1866 yılında geniş çaplı bir ayaklanmaya dönüşecektir. Ayaklanma

⁹ Parlamento tutanak arşivine <https://hansard.parliament.uk> üzerinden erişim sağlanabilir.

¹⁰ Moyra Grant, *The UK Parliament* (Edinburgh University Press, 2009), 3-4.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1856–1861*, cilt 6 (Türk Tarih Kurumu, 2022), 19.

Girit'in Rum halkı için vaat edilen reformların gerçekleştirilmesi için çıkmış görünse de gerçek amaç, Yunanistan ile birleşme mücadelesinde Avrupa kamuoyunun desteğini kazanmaktır. Nitekim Avrupa kamuoyu ve tepkileri, hükümetleri de fiilen harekete geçmeye zorlamıştır.¹² İsyan tıpkı Cebel-i Lübnan Olayları örneğinde olduğu gibi devletlerarası bir kimliğe bürünmüştür. Girit ayrıca İngiliz - Rus diplomasi oyununun sahalarından biri olarak bir bakıma Büyük Oyun'un¹³ da (*The Great Game*) bir cephesi haline gelecektir.

Osmanlı, Girit'te asayişin bir türlü sağlanamamasını, Yunanistan'ın sunduğu desteğe bağlamıştır; ayrıca isyanın devam etmesinde, Yunan topraklarından gelen gönüllü isyancıların katkısı da oldukça fazladır. Babiali bunları, diplomatik desteğini kazandığı İngiltere ile sık sık paylaşarak dış politikada ciddi bir manevra alanı kazanmıştır. En başından itibaren isyana karşı ılımlı bir politika izleyerek de diğer Avrupa devletlerinin diplomatik müdahalesini engellemeye çalışmıştır.¹⁴ Osmanlı Devleti, yaşananları bir bunalım olarak görmemiştir; büyük güçlerin, Girit'i, Şark Meselesi dahilinde kendisini köşeye sıkıştırmak için kullandığını farketmiştir.¹⁵ Tam da bu nedenle, erken davranarak Girit'e yeni bir düzen sağlayıp meseleyi çözümlmek için harekete geçmiş ve Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa'yı bir komisyon ile birlikte adaya göndermiştir. Babiali aynı zamanda sahadaki asayişin sağlamak üzere, 1866 sonbaharında, Rumeli cephesinin tecrübeli komutanı Ömer Paşa'yı da adaya göndermiştir. Karadaki askeri müdahale sürerken Osmanlı Bahriyesi de Ege ve Akdeniz'de isyancılara dışarıdan gelen lojistik desteği kesmek amacıyla bir deniz harekatı düzenlemiş ve hareket başarılı olmuştur.¹⁶

Ömer Paşa'nın gayretleriyle isyanın ateşi düşürüldükten sonra, Ali Paşa'nın incelemeleri ve çalışmaları sonucu adada özerklik denilebilecek yeni bir yönetim alt yapısı sunan *Girit Vilayet Nizamnamesi*¹⁷ düzenlenmiştir ve ardından 1 Ekim 1867 tarihinde bir genel af ilan edilmiştir. Ancak Nizamname ile vilayete ait bir Meclis-i Umumi kurulunca, çoğunlukta olan Rumlar'ın Yunanistan'a katılma mücadeleleri de siyasi bir platforma taşınmıştır.¹⁸

Büyük devletler 29 Ekim 1867 tarihli ortak bir nota ile Osmanlı Devleti'ni "sorumluluğu ile başbaşa bıraktıklarını" açıklayarak ederek Osmanlı Devleti'nin kararlılığı karşısında geri adım atmışlardır.¹⁹ Osmanlı Devleti, Ali Paşa'nın öngörülü yaklaşımıyla büyük devletlerin müşterek teftiş ve plebisit gibi tekliflerini de kesin bir dille reddetmiştir. Ancak Yunanistan'dan gelen yardımlarla direnen isyancılar nedeniyle adada sular bir türlü durulmamış ve Osmanlı Devleti Yunan hükümetine aralık 1868'de bir ultimatom vermiştir. Babiali ultimatom üzerinden pazarlığa girişmesine taviz vermeyerek Yunanistan'a sekiz gün süre tanıması ve ardından Yunan

¹² Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 211-212.

¹³ Büyük Oyun, 19. yüzyılda İngiliz ve Rus imparatorlukları arasında İç Asya ve İran'daki siyasi nüfuz mücadelesini ve rekabeti tanımlar. Bu mücadele, iki devletin Hindistan'ın kuzeyinde sınırdaş olmalarıyla daha da körüklenmiştir. İngiltere, Rusya'nın güneye doğru genişlemesi ve Hindistan'ı tehdit etmesinden korkarken, Rusya da İngiliz çıkarlarının Orta Asya'ya doğru ilerlemesinden büyük kaygı duymaktadır. İki taraf uzun yıllar sürecek bir diplomasi mücadelesi içinde bulunmuştur. Edward Ingram, "Great Britain's Great Game: An Introduction," *The International History Review* 2, no. 2 (1980): 160–171.

¹⁴ Hayrettin Pınar, "Girit İsyanı'nda Yunan Gönüllüler (1866–1869)," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 10, no. 31 (2022): 364–379.

¹⁵ Cihan Özgün, "Şark Meselesi'nin Gölgesinde Düzen ve Değişim: XIX. Yüzyılda Balkanlar," *Yeni Türkiye* 21, no. 68 (2015): 2672.

¹⁶ Mithat Aydın, "Girit Ayaklanması (1866-1869)'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslararası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü," *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* sayı 1, (2007): 113-148.

¹⁷ Nizamnamenin Düstur'da yazılma/yayımlanma tarihi 1868. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Cenk Reyhan, "Girit Vilayet Nizamnamesi," *Memleket Siyaset Yönetim* 1, no. 2 (2006): 138–173.

¹⁸ Nükhet Adıyeke, "Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896–1908)" (Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994), 22–24.

¹⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1789–1914* (Türk Tarih Kurumu, 1997), 283.

sahillerini abluka altına alarak tüm ticari ve diplomatik ilişkileri kesmiştir. Bunun üzerine 1856 Paris Konferansı'na taraf olan devletler Ocak 1869 yılında Paris'te yeni bir konferansta bir araya gelerek Osmanlı ultiyatomu üzerinden konuyu değerlendirmiştir. Sonuç olarak Osmanlı talepleri haklı görülerek ortak bir deklarasyon ile Yunanistan kınanınca, Osmanlı-Yunan anlaşmazlığı ile Girit sorunu da şimdilik sona ermiştir.²⁰

2. Berlin Kongresi ve 1878 Halepa Sözleşmesi

1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı Girit'te de huzursuzluklara yol açmış, Osmanlı'nın savaşta mağlup olması Rumların adada ayrılıkçı hareketlerini ateşlemiştir. Yıkıcı Ayastefanos Antlaşması'nı yeniden düzenlemek için toplanan Berlin Kongresi'ne, Yunan Dışişleri Bakanı İngiltere desteği ile katılarak bir konuşma yapmıştır. Dışişleri Bakanı Deliyannis, Yunan tekliflerini aktarırken *"Rumların bulunduğu tüm toprakların Yunanistan'a katılmasını"* arzu ettiklerini ancak şartları göz önüne alarak yalnızca Epir, Teselya ve Girit'i istediklerini açıklamıştır. Böylece *"Megali İdea"* ilk kez uluslararası bir kongrede açıkça dile getirilmiştir.²¹ Girit için kongrede *"1868 Nizamnamesi esaslarına göre ıslahat yapılması"* maddesi ²² de eklenince, Osmanlı Devleti kendi iradesiyle yaptığı düzenlemenin uygulamasını büyük devletlerin denetimine terk etmiştir.

Girit'te çıkan ve isyana varabilecek anlaşmazlık ile huzursuzlukların artık devletlerarası bir karaktere bürünmesi tehlikesi üzerine Babıali Halepa Misakı'nı düzenleyecektir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Hanya yakınlarındaki Halepa'da, İngiliz Konsolosu'nun da katılımıyla asilerin temsilcileriyle görüşmüş ve Ekim 1878'de Halepa Sözleşmesi'ni imzalamıştır. Sözleşme ile adanın iç idaresi genel olarak halka verildiği için genel bir barışın sağlandığı görülmektedir. ²³ Yeni statü sonucu ada valisi ve meclisin yarısından fazlası Rum, vali yardımcısı Türk olacak ve ada gelirlerinin yarısı Girit idaresi için kullanılacaktır. Osmanlı Devleti Halepa Sözleşmesi'ni imzalayarak, büyük devletler ile pazarlık yerine iş birliği yapmanın daha olumlu siyasal sonuçlar vereceğine inandığını ortaya koymuştur.²⁴

3. 1895-1896 Girit Olayları

93 Harbi sonrası yaşanan bunalımdan yararlanarak Berlin Kongresi'ne katılan Yunanistan, *"sınır düzenlemeleri"* taleplerine uluslararası destek sağlayarak Osmanlı Devleti ile Preveze ve Birinci İstanbul Konferansları ile masaya otursa da bir sonuç alamamıştır. Ancak 1880 Nisan ayında İngiltere'de Liberal Parti ve Gladstone'un iktidara gelmesiyle Yunanistan güçlü bir destek kazanmıştır. Fransa'nın hakemliği ile barışçıl bir çözüm arayan büyük devletlerin yönlendirmesi üzerine, 9 Mart 1881'de İkinci İstanbul Konferansı toplanmış ve konferans sonucunda Teselya'nın büyük bir kısmı ile Larissa Yunanistan'a verilmiştir.²⁵ Bu sınır düzenlemeleri Babıali'de görüşülürken, her isyanın mali ve idari olarak büyük yükler

²⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1861–1876*, cilt 7 (Türk Tarih Kurumu, 2022), 35–37.

²¹ Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 214-215.

²² Berlin Kongresinde adı geçen madde: *"Girit. 1868 tarihli Nizamname'nin Uygulanması MADDE XXIII. Babıali Girit Adası'nda 1868 tarihli Nizamname'yi, hakkaniyete uygun görülebilecek değişikliklerle uygulamayı titizlikle taahhüt eder. Girit'e tanınan, vergi muafiyeti dışında, yerel ihtiyaçlara uyarlanmış benzer yasalar, işbu Antlaşma ile özel bir örgütlenme öngörülmemiş olan Türkiye'nin Avrupa'daki öteki bölgelerinde de uygulanacaktır."* Augustus Oakes, ed., *The Great European Treaties of the Nineteenth Century* (Oxford University Press, 1930), 344.

²³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876–1907*, cilt 8 (Türk Tarih Kurumu, 2011), 119.

²⁴ Cihan Özgün, *"Osmanlı'nın Bitmeyen Sancısı Girit Problemi ve Dış Politika,"* içinde *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, ed. İrşad Sami Yuca ve Hidayet Kara (Kitabevi Yayınları, 2019), 18.

²⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1789–1914* (Türk Tarih Kurumu, 1997), 544-546.

getirmesi gerekçesiyle Teselya yerine Girit'in terki görüşülmüşse de kabul görmemiştir.²⁶ Teselya'nın devri ile birlikte Yunan diaspora tüccarları ve bankerleri bölgede büyük topraklar satın almıştır. Teselya Yunanistan'a geçince, artık Osmanlı rejimi altında işledikleri topraklar üzerindeki haklarını kaybetmiş çok sayıda Yunan köylü de bir anda Yunan vatandaşı olmuş ve topraksız işsiz kalan bu ortakçılar hemen Yunan radikal politikacıların dikkatini çekmiştir.²⁷ Tüm bunlar akla kuşkusuz Girit'e sürekli akan radikal Yunan gönüllülerini getirmektedir.

Yunanistanın Teselya'yı alsa da Osmanlı Devleti aleyhine sürekli olarak genişlemek istemeye devam etmesinin ve bu amaçla Girit'teki girişimlerinin, Osmanlı-Yunan ilişkilerini sürekli gergin halde tuttuğu görülür. 19. yüzyılın son çeyreğinde tekrarlanan irredentist maceralar nedeniyle, Yunanistan'ın dış açığı sürekli artmış ve sonuçta ülke dış borcunu ödeyemeyecek hale gelerek kredibilitesi büyük zarar görmüştür. Yeni dış kredi bulması da neredeyse imkansızdır. Girit ve Makedonya'daki ayaklanmaları finanse etmek için sürekli iç kredilere başvurmak yaygın bir uygulama haline gelmiştir.²⁸ Bu zorluklara rağmen, Yunanistan'ın Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar bu genişlemeci hamlelerinden asla vazgeçmemesi ilgi çekicidir.

1885'de Doğu Rumeli ve Bulgaristan'ın birleşmesi Girit meselesini yeniden alevlendirecektir.²⁹ Karışıklıklar 1886'da Girit Meclisinin toplanma zamanı geldiğinde hala sürdüğü için, merkezi yönetim meclisin açılması ertelemiştir. Sonraki yılda Babıali'nin yaptığı gümrük gelir ve denetimi gibi yeni reform çabaları ise olayların önlenmesi için yeterli olmamıştır. Bunun üzerine 1 Ağustos 1889'da üç yıl süre ile geçerli olacak olağanüstü güvenlik tedbirleri getirilmiş ve adaya merkezden 40.000 asker sevk edilerek ayaklanma bir ölçüde kontrol altına alınmıştır. Sonrasında da bir ferman ile Halepa Sözleşmesi'nde Girit'e sağlanan ayrıcalıklar kısıtlanmıştır.³⁰ Valinin görev süresini sınırsız hale getiren, gümrük gelirlerinin tümünü merkeze çeken, Girit Genel Meclisi'ni sınırlayan bu kısıtlamalar, Rumların tepkisini çektiği gibi İngiltere ve Rusya'nın da protestolarına neden olmuştur.³¹

1894 yılı Temmuz ayında, Mahmut Celalettin Paşa'ya yapılan suikast girişimi adadaki tansiyonun boyutunu gözler önüne sermektedir. Politik özgürlüklere ve basına darbe vuran düzenlemelerin 1895-1896 yeni isyan hareketlerini de ateşlediği görülür. Adada *Epitropi* örgütünün silahlı eylemleri ve eski *Filiki Eterya* uzantısı *Etniki Eterya*'nın Yunanistan'da hem kamuoyunu kıskırtması hem de adaya mühimmat ve gönüllü sevkıyatı, Girit'teki isyanı genişletmiştir.³²

Büyük devletler, Rusya'nın da önerisi ile Halepa Sözleşmesi'nin tekrar yürürlüğe koyulmasını talep edince, eski Sisam Beyi Bulgar asıllı Yorgi Beroviç 1896 yılının Haziran ayında adayı anlaşılmaya uygun bir biçimde yönetmek üzere vali olarak atanmıştır. Rumların tam özerklik talepleri ve dağlardaki direniş ise devam etmiş,³³ Babıalinin Halepa Fermanı'nı yeniden yürürlüğe koyduğunu açıklaması suların durulmasına yetmemiştir.

²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876–1907*, cilt 8 (Türk Tarih Kurumu, 2011), 120.

²⁷ John Koliopoulos ve Thanos Veremis, *Greece: A History since 1821* (Wiley-Blackwell Publishing, 2010), 54.

²⁸ John Koliopoulos ve Thanos Veremis, *Greece: A History since 1821* (Wiley-Blackwell Publishing, 2010), 53,56.

²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876–1907*, cilt 8 (Türk Tarih Kurumu, 2011), 121.

³⁰ Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 218-219.

³¹ Hasan Ali Cengiz, "Halepa Fermanı ve Sonrası Girit'te Yapılan Düzenlemeler," *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8, no. 16 (2018): 74–89.

³² Nükhet Adıyeke, "Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896–1908)" (Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994), 152-155.

³³ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt 5 (Yeditepe Yayınları, 2017), 2040.

Adadaki iki halkın çatışmaları ve isyancıların faaliyetleri 1897 yılında da sürmüştür. Öyle ki Türk askeri birlikleri asiler tarafından muhasara altına dahi alınacak, Sitia'nın Müslüman köyleri Hristiyanların saldırısı ile kıyıma uğrayacaktır. Yunanistan'da baskı altındaki Deliyannis Hükümeti ve "vatanseverliği" sorgulanan Kral Georgios³⁴ bu kez Girit'e yardımları aleni bir şekilde yapmaya başlamıştır. Yunan savaş gemilerinin eskortluğu ile adaya kuvvet ve mühimmat taşıyan Yunanistan, sonrasında kralın ikinci oğlu Prens Georgios'un (Yorgo) emrinde yeni birlikler sevk etmiş ve Prens'in 13 Şubat 1897'de adaya ulaşmasının ardından Albay Vasos emrindeki birlikler adada kademe kademe işgal hareketlerine başlamıştır. Vassos'un 16 Şubat 1897 tarihinde adayı Yunan kralı adına işgal ettiğini ilan etmesi³⁵ üzerine büyük devletler de olası bir Türk Yunan savaşının önüne geçmek ve adada güvenliği sağlamak amacıyla Girit'e asker çıkararak adayı işgal ettiğini duyurmuştur. Girit halkına bir beyanname ile, 2 Mart 1897'de de Yunanistan'a bir nota ile Girit'in Yunanistan'a katılmasına izin vermediklerini ve adada özerk yönetimin kurulacağını ilan ederek ardı arkası kesilmeyen Yunan yardımlarının önüne geçmek için 21 Mart 1897'de adayı abluka altına almışlardır.³⁶

4. 1897 Osmanlı - Yunan Savaşı ve Girit'te Son Perde

21 Mart 1897 ablukasının ardından Yunan hükümeti adeta dikkatleri Balkanlar üzerine çekmek istercesine Teselya'da taciz hareketlerine girişmiş ve Etniki Eterya milisleri Osmanlı kuvvetlerine saldırmaya başlamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 17 Nisan 1897'de Yunanistan'a savaş ilan edecektir.³⁷ Büyük devletlerin çatışmadan ilk saldıranın sorumlu tutulacağını belirten ortak notasına³⁸ rağmen Yunanistan'ın tansiyonu ısrarla düşürmemesi, iç politikasında yaşadığı baskılara ve Yunan halkının savaş arzusuna dikkat çekmektedir.

Müşir Ethem Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri savaş ilan edildikten bir gün sonra Milona muharebesini kazanmış, 25 Nisan'da Yenişehir ve 26 Nisan'da da Tırhala (Trikkala) Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir. Yunan Başkomutanlığı büyük kuvvetlerini Dömeke (Dhomokos) de toplamış durumdadır. 17 Mayıs 1897 günü yapılan çetin muharebe ile Dömeke ele geçirilince Türk Ordusu için Atina yolu açılmıştır. Yunanistan'da düşen Deliyannis yerine hükümeti kuran Skouloudis, büyük devletlere çağrı yaparak aracılık istemiş, Türk tarafı da özellikle İngiltere'nin telkinleriyle savaşı durdurmuştur. 21 Mayıs 1897 yılında mütareke imzalanmış ve «313 Muharebesi» de denilen Türk - Yunan savaşı böylece sona ererek³⁹ barış görüşmeleri başlamıştır. Salisbury'nin bu aşamada Rusya'yı, Osmanlı Devleti'nin Teselya'nın tamamını geri alma talebini geri çekmeye zorlamak için İstanbul'a birleşik bir filo gönderme konusunda ikna edemediği görülmektedir.⁴⁰

Barış şartlarının belirlenmesi için toplanan ve dört ay süren İstanbul Konferansı sonucunda Teselya sınırındaki stratejik bazı mevziler Osmanlı Devleti'ne bırakılmış ve savaş öncesi statükonun devamı sağlanmıştır. Yunanistan ayrıca 100.000.000 Frank tazminat ödeyecektir. Kazanımları oldukça az olsa da 1897 savaşı II. Abdülhamid'e prestij kazandırmış ve ordusu

³⁴ 1863 yılında tahta çıkan Danimarka Prensi William'ın ünvanı. Önceki adı: Prince William of Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg

³⁵ Mithad Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, cilt 6 (Güven Yayınevi, 1972), 3369.

³⁶ Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 228-233.

³⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, cilt 8 (Türk Tarih Kurumu, 2011), 116.

³⁸ Midhat Sertoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Kazandığı Son Harp Türk Yunan Savaşı 1897 (1313) II," *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, no. 11 (1987): 32-40.

³⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1789-1914* (Türk Tarih Kurumu, 1997), 562.

⁴⁰ Margaret M. Jefferson, "Lord Salisbury and the Eastern Question, 1890-1898," *The Slavonic and East European Review* 39, no. 92 (1960): 57.

Alman heyet tarafından yeniden düzenlenen Osmanlı'da Alman nüfuzu artmıştır.⁴¹

Yunanistan ise büyük savaş tazminatı ödemesini garanti altına almak için uluslararası bir kontrol komisyonunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Uluslararası mali kontrol, Yunan ekonomisinin dış borçlarını ödemeye yetecek kadar gelir elde etmesini sağlamak amacıyla yıllarca ülkede varlığını sürdürülecektir.⁴² Bu durum şüphesiz Osmanlı Devleti ve Mısır'da da uygulamaları görülen *Duyun-u Umumiye*'yi hatırlatmaktadır. Yunanistan'ın aldığı bu ağır yenilgi ayrıca *Megali İdea*'ya zarar vermek yerine popülaritesini arttırmış ve İon Dragoumis ve Germanos Caravangelis gibi isimlerle 20. yüzyılın başında Makedonya'daki mücadeleyi etkilemiştir.⁴³

Savaş sonrası büyük devletler Yunan kuvvetlerinin adadan çekilmesini sağlayarak adanın kendi denetimlerinde bir muhtariyete sahip olmasını sağlamışlardır. 18 Aralık 1897 tarihinde muhtariyet bir nizamname ile resmiyete kavuşmuştur. 6 Eylül 1898'de aşar toplama yetkisini almak üzere vergi dairesine girmeye çalışan İngiliz askerlerine gösterilen direniş⁴⁴ şehirde büyük bir Müslüman – Hristiyan çatışmanın yaşanmasına yol açmış ve Osmanlı asker ve memurları adadan çıkarılmıştır. Ardından Babiali, işgalci devletlerin baskısı üzerine, Prens Yorgi'yi Girit Yüksek Komiseri olarak tanımıştır.⁴⁵ Osmanlı hükümrانlığını tanıdığını ilan eden Yorgi, 21 Aralık 1898'de Girit'e giderek adanın yönetimini eline almıştır. Böylece Yunanistan, büyük güçlerin desteği sayesinde Girit ile birleşmeye (*Enosis*) önemli bir adım daha atmıştır.⁴⁶ 1899 yılında kendi anayasası da kabul edilen Girit, Balkan Savaşı sonrasında bir Yunan vilayeti olarak tanınacaktır.

B. BRİTANYA DIŞ POLİTİKASINDA GİRİT SORUNU VE DİPLOMATİK MÜDAHALELER

1. Doğu Akdeniz, Balkan Bunalımı ve Osmanlı Devleti

Britanya İmparatorluğunun Napolyon Savaşları ve Paris Barış'ını takip eden 19. yüzyıl boyunca Akdeniz havzasında yer yer askeri güç kullanarak yer yer de diplomasi ile etkinliğini arttırdığı görülür. İmparatorluğun bu bölgedeki stratejisini belirleyen en önemli neden, hiç kuşkusuz güvenliğini ne pahasına olursa olsun koruyacağı "kraliçenin tacındaki mücevher"⁴⁷ olan Hindistan'a uzanan deniz yoludur. Nitekim 1856 Paris Antlaşması sonrası Akdeniz'de

⁴¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876–1907*, cilt 8 (Türk Tarih Kurumu, 2011), 117-118.

⁴² John Koliopoulos ve Thanos Veremis, *Greece: A History since 1821* (Wiley-Blackwell Publishing, 2010), 56.

⁴³ Olga Petrunina, "Byzantine Dream of Athenian Politicians (XIX-XX Centuries)," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1, no. 31 (2017): 35–47.

⁴⁴ İngiliz raporlarına göre, 7 Eylül 1898'de Kandiye'deki Müslümanlar bir galeyan içindeydi. Gazi'deki pazarın açılmasını engellemişlerdi. Öfkeleri alevlenince bölgeye bir İngiliz devriye müfrezesi gönderildi. Albay Reid rıhtımdaki aşar dairesini devralmaya gittiği sırada bir İngiliz askerinin arkadan bıçaklanması ve asker düşerken tüfeğinin ateş alarak bir Müslümanı öldürmesiyle çatışmalar patlak vermiştir. Çevredeki evlerden ve surlardan açılan yoğun ateşle Kandiye'nin cehenneme döndüğü olaylarda, İngiliz ganbotunun kasabayı bombalaması sonucu 150 Müslüman ve 200 Hristiyan hayatını kaybetmiş, İngiliz Konsolos Vekili Calocherino da yanarak can vermiştir. Osmanlı kaynakları da olayları şu şekilde aktarır: İngiliz askerlerinin Aşar Dairesi'ne gelişle rıhtımda toplanan Müslüman halka İngiliz müfrezesi müdahale etmiş, kalabalık dağıldıktan sonra tekrar toplanınca kasaba ileri gelenleri rıhtıma gönderilmiştir. Ardından şehir merkezinde Hristiyanların ateş açması ve liman kapısında İngiliz piyadelerinin süngülü müdahalesi sonucu yaralanan Müslümanlar silaha sarılmıştır. İki grup arasında çıkan şiddetli çatışmada çarşıdaki dükkânlar tamamen yanmış ve yangın limana sıçramıştır. Pinar Şenışık, *The Transformation of Ottoman Crete: Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century* (I.B. Tauris, 2011), 216–217.

⁴⁵ Nükhet Adıyke, "Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896–1908)" (Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994), 196-207.

⁴⁶ Çınar Özen, Cihan Özgün, ve Fırat Yıldız, *Bölgesel Politika Balkanlar: İlk Çağlardan İki Savaş Arası Döneme* (Altınbaş Üniversitesi Yayınları, 2022), 217.

⁴⁷ Andrew Porter, ed., *The Oxford History of the British Empire, Vol 3, The Nineteenth Century* (Oxford University Press, 1999), 422.

üstünlüğünü giderek ilerletmiş ve Balkan Bunalımı'nı takip eden 93 Harbi ve Berlin Kongresi'nin çalkantılı döneminde 1878 Sözleşmesi ile Kıbrıs'a yerleşmiştir.

Balkan Bunalımı sırasında İngiltere'de iç siyaset önemli bir dönüşüm sürecindedir. Muhalefet lideri Gladstone önderliğindeki Liberal Parti mecliste uzun ve ateşli nutuklarla basını harekete geçirerek İngiltere'de Osmanlı karşıtı bir iklim oluşturmaya başlamıştır. *The People's William* lakaplı Gladstone'un ezilen Balkan halklarının kendi kaderlerini tayin etmesi gerektiği söylemi ve Bulgarların katledildiği yalanları⁴⁸, muhafazakarları mecliste ve kamuoyu önünde oldukça zorlamıştır. Oy imtiyaz hakkının genişletildiği 1867⁴⁹ sonrası iktidardaki Muhafazakar Parti halihazırda daha çok seçmene ulaşmaya, oy tabanını genişletmeye çalışmaktadır; dolayısıyla rakip Liberal Partinin yarattığı bu baskının, Muhafazakar Parti'nin Osmanlı Devleti'ni himaye politikasında bir gevşeme sürecini hızlandırmış olduğu öne sürülebilir. Britanya'nın iç siyasetinde yaşanan bu değişimlerin de etkisiyle, Balkanlarda Rusya'nın körüklediği kriz ve ardından gelen 93 Harbi sonrasında, Osmanlı Devleti'ni bütünüyle koruma stratejisinin yerini daha pragmatik ve çıkar odaklı bir politika almaya başlamıştır. Londranın Berlin Kongresi'ne uzanan süreçte Osmanlı Balkanlarını tamamen kaybedilmiş saymadığı, ancak Osmanlının genel toprak bütünlüğünü koruma stratejisinden vazgeçerek daha çok doğu bölgelerine odaklanan bir koruma politikasına yöneldiği anlaşılmaktadır. Doğuda büyük bir kazanım olarak gördükleri Kıbrıs Adası tam da bunu işaret etmektedir.⁵⁰ Kıbrıs'ın ardından 1882 yılında Mısır'a da "örtülü bir şekilde" yerleşerek Süveyş Kanalı'nı, dolayısıyla Hindistan'a giden "kestirme" yolu, güvence altına almış ve Cebelitarık'tan başlayan güvenlik zincirine Malta'dan sonra iki önemli halka daha eklemiştir.

Ancak Britanya İmparatorluğu Osmanlı ve Doğu Akdeniz stratejisindeki bu paradigma değişiminin sinyallerini, çok daha önce, 1860'lı yılların başında vermiş gibidir. Himayesi altındaki İyonya Adalarını Yunanistana devretme kararı sadece o adaların kaderini değil, Girit'te yaşanacak isyan, çatışma ve katliamların da yolunu açacak nihayetinde Girit uluslararası bir kriz haline gelecektir.

2. İyonya Adaları: Girit'e Uzanan Sürecin Başlangıcı

Coğrafi olarak İtalya'nın güney kıyıları olan Kalabriya, Salento, Sicilya, ile Mora (Peloponez) Yarımadası ve Arnavutluk arasında yer alan denize İyon Denizi denir. Bu denizdeki yedi önemli adaya İyonya Adaları ya da Yedi Adalar adı verilmektedir. Bu adalar Korfu, Pakso, Ayamavra, İthaki, Kefalonya, Zante ve Çuka Adaları'ndan oluşur. Osmanlı - Venedik Savaşları'nda yer yer el değıştirseler de genel olarak 18. yüzyılın sonuna kadar Venedik hakimiyetinde kalan⁵¹

⁴⁸ W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (J. Murray, 1876).

⁴⁹ UK Parliament Second Reform Act 1867. <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/houseofcommons/reformacts/overview/furtherreformacts> (Erişim 10 Mayıs 2026)

⁵⁰ Benjamin Disraeli 18 Temmuz 1878 Lordlar Kamarası konuşmasında bu durumu şu şekilde ifade edecektir:

"Doğu ile bağlantımızın yalnızca bir duygu ve gelenek meselesi olmadığını, korumamız ve sürdürmemiz gereken acil, önemli ve muazzam çıkarlarımız olduğunu unutmamalıyız. Bu nedenle, Rusya'nın ilerleyişinin, Rusya'nın niyeti ne olursa olsun, dünyanın o bölgesinde zorunlu olarak böyle bir düzensizlik ve Babıali'ye güven eksikliği yaratan bir ilerleme olduğunu gördüğümüzde, (kendi çıkarlarımızı savunmak için müdahale etmezsek), Asya'nın o kısmı anarşinin kurbanı olacak ve nihayetinde Rusya'nın bir parçası haline gelecektir Asya'da Rusya ve İngiltere için yeterince yer var. Ancak biz ihtiyacımız olan "bölgeyi" güvence altına almalıyız. Bu nedenle, Rusya'dan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı Osmanlı Devleti'ni korumak için onlarla bir savunma ittifakına girdik. Bu doğrultuda Kıbrıs'ın alınmasının amacı Akdeniz değil Hindistandır. Biz orada İmparatorluğumuzun devamı ve barış içinde korunması için gerekli olduğunu düşündüğümüz bir adımı attık" İngiltere'yi Berlin Kongre'sinde temsil eden dışişleri bakanı Salisbury de aynı oturumda söz alarak Avusturya'yı ve Balkan Bunalımı sırasındaki müdahalesini övmüştür. Koşulların bu devleti İngiltere ile aynı politika çizgisine zorlayacağını, hatta İngiltere'nin Osmanlı doğusu için yaptığı ittifak anlaşmasının bir benzerini Osmanlı batısı (Balkanlar) için yapacaklarını öne sürecek kadar ileri gitmiştir. Hansard, House of Lords Debates 18 Temmuz 1878, vol. 241, cc.1753-1843

⁵¹ William Miller, "The Ionian Islands under Venetian Rule," *The English Historical Review* 18, no. 70 (1903): 209-239.

adaların kaderi 1797 Campo-Formio Aantlaşması ile değişmiştir. Venedik Cumhuriyeti'ni tarih sahnesinden silen bu antlaşma ile adalar Fransa'nın eline geçmiştir.

Britanya 1809 Adriyatik Harekatı ile Korfu hariç tüm adaları işgal etmiş, Korfu güçlü hisarı ve garnizonu sayesinde 1814'te Napolyon'un düşüşüne kadar dayanabilmiştir. Adalar 1815 Paris Antlaşması ile resmen İngiltere himayesi altına girecek, Osmanlı Devleti ile 24 Nisan 1819 tarihinde yapılan bir anlaşma ile Osmanlı bu durumu tanıyacaktı.⁵²

1840 devrimlerinin radikal milliyetçiliği, 1850'lerde adalarda başarısız olan bir dizi emperyal politika ve yanı başındaki Yunanistan'ın varlığı İyonya Adaları'ndaki Britanya himayesinin sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Bu saydıklarımız adaların Yunanistan'a devirini hızlandıran unsurlar olarak öne çıksa da şüphesiz belki de en önemli neden Liberal Parti hükümeti (II. Palmerston Hükümeti 1859-1866) ve dış politikasıdır denilebilir. Özellikle hükümetin önemli iki figürü, başbakan Palmerston ve hazine bakanı Gladstone'un siyasi görüşleri göz ardı edilmemelidir. Palmerston her şeyden önce kendi milletini ve milliyetçiliğini önemsemektedir; ancak Avrupadaki milliyetçi hareketlere pragmatist ve seçici⁵³ de olsa sempati duyduğu ve desteklediği de bilinmektedir. Dindar bir politikacı olan Gladstone'un milliyetçilik duygusu ise dinle kol koladır; 1858-1859 arasında ziyaret de ettiği⁵⁴ İyonya Adaları'ndaki rahiplerin ellerini öpecek kadar ortodokslara ve Yunan milliyetçiliğine destek vermesi ya da İtalyanın birleşmesi (*Risorgimento*) sırasında Papa karşıtı bir tavır takınması bunun önemli göstergeleridir.⁵⁵

Palmerston hükümetini İyonya Adaları için harekete geçiren 1862'de Yunanistan'da yaşanan kansız ordu darbesidir. Hükümet böylece bölgede istikrarı sağlamak ve kendilerine “yakın” yeni bir Yunan rejimini desteklemek adına elverişli bir fırsat yakalamıştır.⁵⁶ Bu diplomatik fırsatın ötesinde hükümet zaten şiddetle Yunanistan ile birleşmeyi talep eden bir halkı yönetmeye çalışmaktan bıkmış durumdadır. Adalardaki himaye yönetimi aksamaktadır ve bazı Britanyalı devlet adamları bu siyasi “baş ağrısından” kurtulmaya can atıyor görünmektedir. Hükümet, özellikle Gladstone'un da aralarında bulunduğu önde gelen yetkililerin adaların askeri önemini görmezden gelmeye başlamasıyla, kontrolü elde tutmanın zamanla hem siyasi hem de askeri açıdan sürdürülemez hale geleceğini düşünmektedir.⁵⁷ Böyleli şartlar altında Britanya Parlamentosunda İyonya Adaları'nın devri konusu tartışılmaya başlanır.

⁵² Ali Fuat Örenç, “Yedi Ada Cumhuriyeti,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43:384–387.

⁵³ Palmerston'un Osmanlı içindeki milliyetçi hareketlere sıcak bakmayıp toprak bütünlüğünü savunduğu, buna karşın Avusturya'ya karşı İtalyan ayrılıkçılığını ve birleşik bir İtalya'yı desteklediği bilinmektedir. Bayram Soy, “Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti,” Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), no. 7 (2007): 141–168 ayrıca Denis Mack Smith, “Britain and the Italian Risorgimento,” *Journal of Anglo-Italian Studies* 5 (1997): 83–102.

⁵⁴ Gladstone, 1858'de bölgedeki sorunları ve huzursuzlukları araştırmak üzere İyonya Adaları'na 'Olağanüstü Yüksek Komiser' olarak gitmiştir. Hazırladığı raporda oldukça gerçekçi değerlendirmelerde bulunur. Ona göre İyonyalılar, İngiliz himayesinden çıkıp Yunanistan'a dahil olursa Girit, Teselya ve Makedonya'daki Rumların Osmanlı egemenliğine itaat etmesi beklenemez. Bu birleşme, başka bölgelerde Osmanlı yönetimine karşı kanlı isyanları tetikleyebilir ve Hristiyanların büyük kayıplar vermesine, üstelik büyük devletlerin birbirine düşmesine neden olabilir. Bu raporuna rağmen bir kaç yıl sonra bu devri desteklemesi, hatta 1880'de iktidara geldiğinde Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeyi dahi arzulaması dikkate değerdir. Robert Holland ve Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (Oxford University Press, 2006), 35. Ayrıca Graham Goodlad, *British Foreign and Imperial Policy 1865–1919* (Routledge, 2000), 18.

⁵⁵ E. D. Steele, *Palmerston and Liberalism, 1855–1865* (Cambridge University Press, 1991), 40.

⁵⁶ Heneage James, *Kısa Yunanistan Tarihi*, çev. Mukadder Şahin (Say Yayınları, 2021), 155.

⁵⁷ Bruce Knox, “British Policy and the Ionian Islands, 1847–1864: Nationalism and Imperial Administration,” *The English Historical Review* 99, no. 392 (1984): 503–529.

Bu dönemde, Dışişleri Bakanı Lord John Russell 16 Nisan 1863’de yaptığı konuşmada adaların yönetimini “*emaneten*” ve Rusya üzerinde önemli bir nüfuza sahip Kont Capo d’Istria (Ioannis Kapodistrias) isteği üzerine üstlendiklerini dile getirmiş ve İyonya halkının Yunanistan’a bağlanmak istemesinin engellenmesinin hükümete yakışmayacağını altını çizmiştir.⁵⁸

Buna karşın muhalefetteki Muhafazakar Parti konuya güvenlikçi politikalar çerçevesinde yaklaşmıştır. Örneğin muhalefet lideri Lord Derby, Lordlar Kamarası’ndaki önemli bir konuşmasında İyonya Adaları ve Korfu’nun elden çıkması ile İngiltere’nin Akdeniz’de önemli bir pozisyon kaybı yaşayacağını dile getirecektir.

“Ben buharın kullanılmaya başlanmasının bu limanı (Korfu) daha da önemli hale getirdiğini düşünme eğilimindeyim, çünkü hareket alanlarına yakın bölgelerde sürekli bir kömür ve savaş malzemesine ihtiyacımız var ve bu bölgede, gemilerin yenilenebileceği ve harekate hazırlanabileceği bir limana sahip olmamız, savaşın sadece yelkenli gemilerle sürdürüldüğü zamanlardan çok daha önemli. Birinci Napolyon’un Korfu’ya ne kadar önem verdiğini, onu elinde tutmaya ne kadar kararlı olduğunu ve iki yıl boyunca bize karşı nasıl azimle ve başarıyla savunduğunu hatırlayınız. Öne sürdüğünüz bu gereksiz ve karşılıksız himaye devri, Akdeniz’deki gücümüzü zayıflatacak ve bizi ciddi kayıplara maruz bırakırken, başka bir güce büyük avantajlar sağlayacaktır.”⁵⁹

Muhafazakar vekillerin İyonya Adaları ile ilgili tartışmaların genelinde ısrarla adaların ikmal ve savunma yönünden İmparatorluk için önemini vurgulamaları, belki de gelecekte Disraeli liderliğinde yapacakları Kıbrıs hamlesini destekler niteliktedir. Adaların Yunanistan’a devredilmesinin, Osmanlı’nın Avrupa’daki ve Girit örneğinde göreceğimiz üzere denizlerdeki, diğer topraklarını da farklı talep ve tehditlere açık hale getireceği mecliste önemle vurgulanmıştır. Özellikle Muhafazakar Parti vekili George Cavendish-Bentinck’in ifadeleri ilgi çekicidir. Lord Cavendish-Bentinck, İyonya Adaları’nın İngiltere’ye Avrupa’daki güç dengesi adına verildiğini ve bu adaların ancak ilgili tüm büyük güçlerin onayıyla terk edilebileceğini belirtmiştir. Fransa ve Rusya’nın, adaların İngiltere’nin kontrolünde kalmasına rıza göstereceğini ve bunun için geçerli gerekçeleri bulunduğunu savunmuştur; ayrıca ona göre Britanya’nın adalara sahip olması, Rusya’nın saldırgan politikalarını engelleyecek ve Fransa’nın Doğu Akdeniz’de nüfuz elde etme girişimlerine set çekecektir.⁶⁰

Ancak nihayetinde Britanya İmparatorluğu, Liberal Parti’nin Danimarka Prensi William’ın Yunanistan Krallığı’na adaylığını güvence altına almayı umduğu diplomatik bir girişim ile adaları Yunanistan’a devretme kararı almıştır.⁶¹ 29 Mart 1864 tarihinde Londra’da bir antlaşma ile tanınan bu devir ile İyonya Adaları tarafsız ilan edilmiş ve Yunanistan da bu tarafsızlığını korumayı taahhüt etmiştir.⁶² Ancak burada Liberal Parti’nin pek de önemsemediği bir sorun vardır: İlk kurulduğu tarihten itibaren Yunanistan’da “*tüm Helen topraklarını ana*

⁵⁸ Lord John Russel meclis konuşmasında Kapodistrias’ın bu isteğini aynen alıntılarak dile getirir: “*Bu Yunan adalarının bir Yunan milliyetine sahip olmasını ve Yunan dilini konuşmasını istiyorum; ve Büyük Britanya özgür bir ülke olduğu için, onun koruması altında olmalarını istiyorum, çünkü Büyük Britanya, Avusturya Hükümeti’nin yapamayacağı özgür kurumları teşvik edebilir ve sürdürebilir.*” Hansard, House of Commons Debates 16 Nisan 1863, vol. 170, cc.179-194.

⁵⁹ Hansard, House of Lords Debates 30 Haziran 1863, vol. 171, cc.1720-1741.

⁶⁰ Hansard, House of Commons Debates 24 Temmuz 1863, vol. 172, cc.1397-1400.

⁶¹ Bruce Knox, “British Policy and the Ionian Islands, 1847–1864: Nationalism and Imperial Administration,” The English Historical Review 99, no. 392 (1984): 503–529.

⁶² Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1789–1914 (Türk Tarih Kurumu, 1997), 279.

vatana katma” düşüncesi, dış siyasetin belki de en önemli motivasyonu olarak ön plana çıkmaktadır. Britanya'nın 1864 yılında İyonya Adaları'nın ve ardından 1881 Osmanlı – Yunan sınır meselesinde Teselya'nın bu devlete verilmesini⁶³ sağlaması, Yunan halkının özellikle de politikacıların bu düşünceye daha kararlı bir şekilde sarılmalarına neden olmuştur. Böylece esasında büsbütün “yayılmacılık” olan tanımlanabilecek bu devirler, Makedonya'dan Batı Anadolu'ya, Trakya'dan Girit dahil tüm Ege Adaları'na Rum nüfusun bulunduğu her toprağın “meşru birer milli talep” olarak görülmesine yol açacaktır.⁶⁴ Başka bir ifadeyle adaların Yunanistan'a devredilmesi Megali İdea fikrini güçlendirmiş ve gelecekte Girit'te yaşanacak krizlerin taşlarını da döşemiştir. Atina'da muhabirlik yapan *The Times* muhabiri dönemin ruhunu şu şekilde özetleyecektir: “İyonya Adaları'nın Yunan Krallığı'na bırakılması tüm Yunan milletinin zihninde bir ışık çaktı. İngiliz hükümetinin Yunan taleplerini kabul etme konusunda korkutulduğuna inanılıyor. Bu nedenle, bu terk, Rumların nüfusun büyük bir bölümünü oluşturduğu Osmanlı vilayetlerinde yeni bir kıskırtmaya dönüşüyor.”⁶⁵

3. Girit Sorunu ve Britanya İmparatorluğu

3.1. Britanya'nın Girit Sorununa Yaklaşımı: 1866 - 1878

Britanya İmparatorluğu'nun Girit Sorunu'na yaklaşımının, özellikle Osmanlı Devleti'ne karşı dış politikalarında yaşanan paradigma değişimi kadar Doğu Akdeniz'deki ekonomik ve siyasi çıkara dayalı kendi emperyal politikalarına da bağlı olduğu söylenebilir. Bu dönemde Britanya'da yeni Derby kabinesinin 1866-1868 yılları arasından görev alan Dışişleri Bakanı Lord Stanley (*Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby*) “müdahalesizlik” (non-intervention) prensibinin ileri gelen savunucularından birisidir; doğuda çıkacak bir buhran, Britanya'nın Avrupadaki batılı komşularına da dokunacağı için, Rusya'nın planlarına karşı koyulamayabileceğinden endişe etmektedir. Dolayısıyla ona göre Girit meselesi, Babialinin Hristiyan tebası ile uzlaşabileceği yerel bir dava olarak kalmalıdır.

Girit meselesinin “yerel” bir mesele olarak kalmasını isteyen Lord Stanley, Atina'nın isyancılara verdiği açık destek yüzünden Yunanistan'ın asıl amacının adadaki isyanı sürekli kılmak olduğunu anlamıştır. Bunun üzerine, İngiliz Dışişleri Bakanı Yunanistan'ı kıskırtıcı siyasetinden derhal vazgeçmesi yönünde ikaz edecektir. 1867 yılının sonbaharında Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliğine atanan Sir Henry Elliot'ın hatıratında yer verdiği diplomatik gözlemleri de Stanley'nin bu düşünceleriyle paralellik göstermektedir.⁶⁶

Adadaki büyük Türk nüfusu ve adanın terkine varabilecek örnekten doğacak karışıklıklar da göz önüne alınacak olursa, Stanley'in Girit'teki Türk idaresinin devamını istemesinin nedenleri makuldür: Yakında tamamlanacak olan Süveyş kanalı ile, Hindistan yolu üzerinde bir istasyon haline gelen Girit'in önemi bir kat daha artmış durumdadır.⁶⁷ Fransa ise Girit bunalımı sırasında daha değişken bir politika izlemiş, kimi zaman Yunanistan'a kimi zaman da Rusya desteği ile Osmanlı'ya baskı yapmıştır. Bu politikanın temelinde batıda karşı karşıya kaldığı

⁶³ Mustafa Malhut, “93 Harbi Sonrasında Ortaya Çıkan Osmanlı-Yunanistan Sınır Meselesi ve İngiltere'nin Tutumu,” *Journal of Anglo-Turkish Relations* 1, no. 1 (2020): 67–96.

⁶⁴ Efstathios Fakiolas, *How a Small State Expands: Grand Strategy and Greece's Territorial Expansion in the Balkans and Asia Minor* (Nova Science Publishers, 2012), 15.

⁶⁵ Robert Holland ve Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (Oxford University Press, 2006), 80.

⁶⁶ Mithat Aydın, “Girit Ayaklanması (1866-1869)'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslararası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü,” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* sayı 1, (2007): 113-148.

⁶⁷ Kenneth Bourne ve Yuluğ Tekin Kurat, “İngiltere ve Girit İsyanı,” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1, no. 1 (1963): 250–259.

Alman tehlikesinin yattığı söylenebilir.⁶⁸ Nitekim bu tehlikeyi daha az hissettiği dönemlerde rekabet halinde olduğu Rus ve İngiliz nüfuzu dolayısıyla Yunanistan'ı destekler görünecektir.

1866 Girit İsyanı oldukça önemli bir dönemeç olan 1869 Paris Konferansı ile son bulmuştur diyebiliriz. Bu konferansta Aralık 1868'de dış işleri bakanlığına gelen Lord Clarendon'un diplomatik stratejisi oldukça büyük önem arz eder görünmektedir. İsyan nedeniyle patlak veren Osmanlı-Yunan gerginliğini çözmek amacıyla toplanan 1869 Paris Konferansı, 1856 Paris Antlaşması'nın 23. Protokolü uyarınca "arabuluculuk yönteminin" ilk kez uygulandığı yer olmuştur. Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, Avrupa müdahalesinin hassas Doğu Sorunu'nu alevlendirmesinden çekindiği için başlangıçta konferansa katılmakta tereddüt etmiştir. Ancak sonunda Fransa ile uyumunu bozmamak adına konferansta yer almıştır.⁶⁹

Clarendon, Yunan yayılcılığına karşı duyduğu derin güvensizlikle, süreç boyunca kararlı bir Osmanlı yanlısı tutum benimseyecek ve başta Rusya olmak üzere rakip güçleri etkisiz hale getirmek için aktif bir çaba sarf edecektir. Rusya tarafında ise Dışişleri Bakanı Gorçakov daha temkinli bir diplomasiyi tercih ederken, büyükelçi İgnatyev, Karadeniz'in 1856'daki tarafsızlık statüsünü geçersiz kılma umuduyla isyanı körüklemiştir. Clarendon bu hamleyi boşa çıkarmak için arabuluculuğun bağlayıcı olmaması gerektiğini savunmuş, konferans kararlarının askeri zorlama ile uygulanmasını isteyen Prusya ve Rusya'ya başarıyla karşı koymuştur. Fransa ise daha önceki tutarsız politikalarına rağmen, bu süreçte İngiltere'nin diplomatik yaklaşımını desteklemiştir.⁷⁰

Britanya İmparatorluğu ayrıca Osmanlı Devleti'nin konferansa katılım için öne sürdüğü ön koşulu destekleyerek Osmanlı egemenliğini korumuştur: Konferans süresince imparatorluğun iç idaresi veya Girit isyanının kökenleri kesinlikle tartışılmayacaktır. Clarendon, süreci aynı zamanda Britanyanın hukuki çıkarlarını gözeterek şekilde yönetmiştir. Clarendon, Yunanistan'ın ablukayı delen gemileri silahlandırmasına sert uluslararası yaptırımlarla karşılık verilmesini örtülü bir şekilde engellemiştir. Buradaki asıl korkusu, benzer bir mesele olan "Alabama İddiaları" davasında Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı yürüttüğü öne sürdüğü argümanların zarar görmesidir.⁷¹ Sonuç olarak konferans, bir savaşa mahal vermeden Osmanlı-Yunan ilişkilerini bir süre için onarmış ve Doğu Akdeniz'in "krize açık" noktalarını koruma altına almıştır. Tüm bunlar gerçekleşirken de Osmanlı İmparatorluğu Girit isyanını bastırmak konusunda tamamen serbest bırakılmıştır.

Girit İsyanı sırasında, Londra'nın Yunanistan'a karşı mesafeli ve şüpheli diplomatik hamleleri, sahada bizzat bulunan İngiliz gözlemcilerin ve aydınların anlatımlarıyla da paralellik arz etmektedir. Nitekim o dönemde Yunanistan'a seyahat eden veya bölgede muhabirlik yapan İngilizler, Yunanların kendilerini sürekli Filhelenist (Yunan dostu) fikirlere çekme çabalarından oldukça bunalmış görünmektedir. Aldıkları klasik eğitim nedeniyle Yunan kültürüne ve tarihine dair her şeye sempati duymaya hazır olan Avrupalılara yönelik sistematik bir propaganda yürütülmüş ve bu çalışmalar özellikle İngilizler üzerinde yoğunlaşmıştır. Yunanlar, İngiltere'nin Avrupa üzerindeki nüfuzunu açıkça bir koz olarak kullanmak istemiş, ancak bu ısrarcı tavrın sahada pek de destek bulmadığı görülmüştür. Tarihçi George Finlay, 6 Ekim 1866'da *The Times* gazetesinde yayımlanan yazısında bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: "Büyük devletler kendi vatandaşlarının parasını Girit'i kurtarmak için harcamaya zorlanırken, Filhelenler de Yunanistan adayı ilhak edebilsin diye kanlarını dökmeye ve şanlı

⁶⁸ Nükhet Adıyeko, "Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896–1908)" (Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994), 21.

⁶⁹ Maureen M. Robson, "Lord Clarendon and the Cretan Question, 1868–9," *The Historical Journal* 3, no. 1 (1960): 44.

⁷⁰ Maureen M. Robson, "Lord Clarendon and the Cretan Question, 1868–9," *The Historical Journal* 3, no. 1 (1960): 44.

⁷¹ Maureen M. Robson, "Lord Clarendon and the Cretan Question, 1868–9," *The Historical Journal* 3, no. 1 (1960): 51–52.

bir şekilde ölmeye davet ediliyor.” Üstelik yine aynı dönemde, 1866'daki asılsız Girit katliamı haberleriyle Avrupa kamuoyunun manipüle edilmeye çalışılması, İngilizler tarafından bir “şark kurnazlığı” olarak nitelendirilmiştir. Bu doğrultuda bazı İngilizlere göre Filhelenizm, artık Yunanların yalnızca siyasi ve ekonomik kazanç devşirdikleri bir kapı haline gelmiştir.⁷²

1877 yılında Balkanlar savaşıyla sarsılırken, Britanya yönetimi Osmanlı'nın içine düştüğü mali darboğazı stratejik bir fırsata çevirmeyi planlamakta ve bu süreçte Girit Britanya İmparatorluğu'nun önünde duran o “fırsatlardan” biri olarak görünmektedir. Başbakan Disraeli ve Büyükelçi Layard, nakit finansman karşılığında Osmanlı'dan stratejik bir adayı “satın alarak” Babiali'yi askeri değil, mali yoldan desteklemeyi düşünse de Osmanlı tarafı bu teklife soğuk bakmıştır; çünkü Babiali toprak satmanın hem padişahın otoritesini sarsacağını hem de diğer büyük güçlerin benzer taleplerle sıralanmalarına neden olacağını farkındadır. Bu tıkanıklık üzerine Hariciye Nazırı Server Paşa, bir ara formül sunacaktır: Girit yönetiminin vergi gelirlerinin toplanması için İngilizlere bırakılması. Derin Suda Körfezi'nin sunduğu muazzam stratejik liman imkanı Britanya'nın iştahını kabartsa da, adadaki vergi sisteminin işlevsizliği ve tahsilatın neredeyse imkansızlığı bu planı suya düşürmüş görünmektedir. Sonuçta İngilizler, “tahsil edilemeyecek vergiler” uğruna Girit'in idari yükünü sırtlanmak istememişlerdir.⁷³ Böylece Berlin Kongresi öncesi Kıbrıs Sözleşmesi tasarısı olgunlaşmaya başlamıştır. Ayrıca Layard'ın yine bu dönemde kişisel nüfuzunu kullanarak Halepa Sözleşmesi'nde Girit valisinin Hristiyanlar'dan seçilmesi ilkesini kabul ettiremeye de Hristiyan çoğunluğa sahip olan Girit Ulusal Meclisi için önemli yetkiler elde etmeyi başarmış olduğu da göz ardı edilmemelidir.⁷⁴

3.2. Britanya Parlamentosunda Girit Tartışmaları: 1866 - 1878

Adada karışıklığın alevlendiği 1867 yılında, İngiltere meclisinde Mr Gregory'nin Girit'in er ya da geç Yunanistan ile birleşeceğini hatta Teselya ve Epir'in de aynı kaderi paylaşacağını belirten konuşmasından sonra Layard söz alarak Girit'teki şikayetin bir iç savaşı ya da isyanı haklı çıkarır türden olmadığını belirtir. Henry Layard, Girit isyanı bağlamında Yunan kamuoyunda yapılan yayınların, isyancıları cesaretlendiren bir nitelik taşıdığını, buna karşın aksi yöndeki haberlerin sansürlendiğini belirtir. Bu durumun Giritlilerde kendi adlarına bir dış müdahalenin gerçekleşeceği yönünde yanlış bir kanaat oluşturduğunu ifade eder. Girit halkına yönelik bireysel sempati duyulmasının doğal olduğunu kabul etmekle birlikte, bir devlet adamının bu tür meseleleri yalnızca insani duygularla değil, daha geniş ve genel siyasal perspektiflerle değerlendirmesi gerektiğini savunur. Layard'a göre Giritlilerin şikayetleri, bir iç savaşı meşrulaştıracak ölçüde değildir. Konsolosluk raporlarına dayanarak, en önemli şikayetin ürünün onda birinden fazla vergi alındığı iddiasıyla yürütülen ve kötü olarak nitelendirilen bir ondalık vergi sistemi olduğunu aktarır. Ancak bu sistemin Osmanlı Devleti kadar Yunanistan'da da mevcut olduğunu, üstelik Osmanlı'nın birçok vilayetinde bu sistemin ya hafifletildiğini ya da tamamen kaldırıldığını belirtir. Osmanlı idaresinin, uygun idari personel bulabildikçe, vergi toplamanın açık artırma yoluyla yürütüldüğü bölgelerin sayısını da azalttığını vurgular. Bir diğer şikayetin, Demigerondia üyelerinin seçiminde Girit Genel Valisi İsmail Paşa'nın halk iradesi üzerinde aşırı etkide bulunduğu yönünde olduğunu belirtir. Layard, bu tür etkilerin tamamen dışlanamayacağını kabul eder; ancak Girit'te Hristiyanların nüfusça büyük çoğunlukta olduğunu ve bazı bölgelerde neredeyse tek topluluk olduklarını hatırlatarak, varsa bile bu etkilerin bizzat Hristiyanların kendi içinden kaynaklandığı olasılığını ileri sürer.⁷⁵ Ardından Yunanistan tarafını eleştirir:

⁷² Rodanthi Tzanelli, *Nation-Building and Identity in Europe* (Palgrave Macmillan, 2008), 136.

⁷³ Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Oxford University Press, 1934), 185–186.

⁷⁴ Harold Temperley, “British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914),” *The Cambridge Historical Journal* 4, no. 2 (1933): 183–184.

⁷⁵ Hansard, House of Commons Debates 15 Şubat 1867, vol. 185, cc.407-450.

“Yunan dışişleri bakanının Türkiye’deki halklar arasında ayaklanma çıkarma hakkını kendinde gördüğünü ve Avrupalı Güçler Girit’teki girişimlerine göz yumarlarsa Teselya ve Epir’de bunu yapmaktan vazgeçmeyi önerdiğini anlıyoruz. Yunanistan’ın izlediği yolu başka hangi ulus hoş görebilirdi ki? Osmanlı, mümkün olan en basit yollarla Yunanistan’ın ticaretini durdurabilirdi; Yunan tüccarları limanlarından ve şehirlerinden çıkarabilirdi, ama o bunu yapmaktan kaçındı. Türkiye’ye çok adaletsiz davranma alışkanlığımız olduğunu söylemeliyim. İsyan çıkmadan önce müdahale etmesini engelledik. İsyan patlak verdiğinde ise isyanı bastırırken gereksiz sertlik gösterdiği için onu kınadık. Onu Hristiyan tebaasına özgürlükler ve ayrıcalıklar vermemekle suçladık ve bunlar verildiği anda da kendisine karşı kullanılmasına göz yumduk. Osmanlı Devleti’nin tek istediği, kendisine genel bir adaletle davranılmasıdır.”⁷⁶

Layard’ın ayrıca konuyu Britanya İmparatorluğu himayesinde yaşayan Müslüman toplumlar açısından değerlendirmesinin de oldukça dikkate değer olduğu söylenebilir:

“İkinci bir husus daha var. Biz de Türkler gibi, din açısından farklı olduğumuz ve yönetimimiz altında huzursuzlanan ırkları yönetiyoruz. Hindistan’da milyonlarca Müslümanı egemenliğimiz altında tutuyoruz ve “Eğer Müslümanların Hristiyanları yönetmeye hakkı yoksa, Hristiyanların da Müslümanları yönetmeye hakkı yoktur” diyebilirler. Ve eğer bizi Türkleri öldüren Hristiyanlara destek verirken bulurlarsa, Hindistan’daki işlerin güvenliğini kim garanti edecektir? Sayın dostum Hindistan’daki isyanların tarihine bir göz atsin, Avrupa’daki olaylardan ne kadar etkilendiğini görecektir. Bu ülkenin Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında adil bir tutum sergilemesi son derece önemlidir.”⁷⁷

Argyll Dükü isyana dahil olan ve Türk birlikleri tarafından yakalanan Yunanistanlı gönüllülerin Mustafa Paşa tarafından en insani şekilde muamele gördüklerini belirtir. Lord Lyons, Konsolos Dickson gibi isimlerin bölgeden gönderdiği raporlara dayanarak isyanı bastırmak için görevlendirilen başıbozukların (Arnavut, Çerkez) yaptığı katliamlara dikkat çeker. Yanıt için söz alan Başbakan Lord Derby adadaki şiddetin iki taraflı olduğunu dile getirir. Türk Hükümeti’nin adaya Arnavut ve Mısırlılardan oluşan düzensiz birlikleri sokmak yerine, Türk düzenli birliklerini istihdam etmekle yetinmemiş olmasını büyük bir talihsizlik olarak niteler ve başıbozukların zaman zaman Giritlilere büyük zulümler yapıldığına kesinlikle inandığını, öte yandan Giritlilerin de Müslümanlara karşı zulüm yaptıklarına dair aynı derecede güçlü kanıtlar olduğunu belirterek iki halkın öfke konusunda adeta rekabet içinde olduğunu söyler. Ayaklanmaya Atina ve Yunanistan’dan gelen açık cephane, silah ve gönüllü desteğine ve yalan beyanlarla dolu kışkırtıcı gazetelere dikkat çeker. Derby aynı konuşmasında Osmanlı’nın geleceği için de ilginç ifadelerde bulunur:

“Soylu Dük bize Türk İmparatorluğu’nun çökmekte olduğunu söylüyor. Olabilir; ama İngiliz Hükümeti’nin görevi onun çöküşüne yardım etmek ya da çöküşünü hızlandırmak değildir; tam tersine, İngiliz Hükümeti’nin görevi, eğer bu çöküş gerçekleşecekse, bunu mümkün olduğunca kolay ve kademeli hale getirmektir; Ve belki de yapılacak en son şey, İngiliz Parlamentosu’nda Türk Hükümeti’nin kusurlarına işaret etmek ve böylece Türk makamlarının herhangi bir yanlış yönetim örneğini ağırlaştırmak ve ülkenin kurulu otoritesine karşı açık bir isyan içinde olanlara sınırsız bir sempati göstermektir.”⁷⁸

⁷⁶ Hansard, House of Commons Debates 15 Şubat 1867, vol. 185, cc.407-450.

⁷⁷ Hansard, House of Commons Debates 15 Şubat 1867, vol. 185, cc.407-450.

⁷⁸ Hansard, House of Lords Debates 8 Mart 1867, vol. 185, cc.1513-1544.

İsyanda Yunanistan'ın kıskırtma ve açık desteklerine Sir Francis Goldsmid de değinir. Francis Goldsmid, Girit'teki isyanın dış müdahale olmadan çoktan sona ermiş olacağını savunur. Ona göre, Yunanistan'a ait botlar Girit'e neredeyse kesintisiz biçimde isyancı gönüllüler, silah ve erzak taşır ve bu faaliyetler Yunan hükümeti tarafından, tarafsız bir devletin sorumlulukları açıkça ihlal edilerek onaylanır. Goldsmid, Yunan müdahalesinin bu yardımlarla sınırlı kalmadığını belirtir. Söz konusu botlar dönüş yolunda yalnızca kadınları, çocukları, yaralıları ve çatışmalardan bıkkın düşmüş isyancıları Yunanistan'a taşımaz; aynı zamanda yaşadıkları yerde kalmak isteyen barışçıl Giritlileri de zorla yerlerinden eder ve adadan uzaklaştırır. Bu durumu "çarpcı bir gerçek" olarak nitelendirir. Goldsmid, söz konusu uygulamaların yalnızca kendisi tarafından değil, Osmanlı yetkilileri ve İngiliz temsilcileri tarafından da belgelendiğini vurgular. Sadrazam, 14 Ekim 1867 tarihli genelgesinde bu olayı açık biçimde dile getirir. Aynı şekilde, 3 Ekim'de Konsolos Dickson da bu bilgileri önceden teyit eder. Goldsmid, bu belgeleri referans göstererek Yunanistan'ın müdahalesini uluslararası hukuka ve tarafsızlık ilkesine aykırı bulur.⁷⁹ Henry Layard perde arkasındaki Rusya'ya dikkat çeker. Girit'teki ayaklanmanın birkaç yıldır Doğu'da sürdürülen bir oyunun parçası olduğunu gizlemek boşunadır. Türk İmparatorluğu'nu zayıflatmayı, tüm reformları imkansız hale getirmeyi ve farklı ırklar arasındaki ilişkileri bozarak İmparatorluğun er ya da geç yıkılmasını sağlamayı amaçlayan tek güç Rusya'dır. Rusya'nın baskı ve yolsuzluğa karşı duran, siyasi ve dini özgürlüğü savunan, milliyetleri destekleyen ve antlaşmalara saygı gösteren politikası düpedüz iki yüzlüdür. *"Polonya'da ve Batı eyaletlerindeki Alman nüfusu arasında, iyi bilindiği ve Rus Hükümeti tarafından inkar edilmediği üzere, milliyet duygusunu ezmek ve insanları dillerinden ve inançlarından vazgeçmeye zorlamak için sistematik bir girişimleri var. Bu durum, Rusya'nın Türkiye'ye yönelttiği ve bizi de katılmaya çağırdığı ihtarlara mantıksızlığını ve haksızlığını ortaya koymaktadır."*⁸⁰

Girit'te yaşanan bu karışıklıklar esnasında İngiltere'deki Fransız Büyükelçisinin Dışişleri Bakanı Edward Stanley'ye (15th Earl of Derby, hükümetin başındaki Lord Derby'nin oğlu) Fransız Hükümeti'nin Türkiye'ye Girit'teki mücadeleyi durdurmasını ve Girit'in Yunanistan'a ilhakına rıza göstermesini tavsiye etmek üzere olduğunu belirterek *"Majestelerinin Hükümeti'nin de benzer bir talimat vermeye hazır olup olmadığını sorması"* ilginçtir. Rusya da kısa zamanda benzer bir teklifi yazılı olarak olmasa da bir sohbet sırasında Lord Stanley'e iletmiş, hükümet her iki olayda da Osmanlı Devleti'nden yana tavır almıştır.⁸¹

Lord Stratheden, 3 Nisan 1868 yılındaki konuşmasında Ekim 1867 tarihinde Rusya, Fransa, Prusya ve İtalya tarafından Türk Hükümetine iletilen notanın Türk Hükümetine ağır bir darbe indirdiğini ve Doğu sorunuyla ilgili olarak İngiltere'yi bir tarafa, Fransa ve Rusya'yı diğer tarafa yerleştirdiğini iddia eder. Earl of Malmesbury ise Babiali'nin düşmanlarını cesaretlendirmek ya da İngiltere'yi Babiali'nin karşısına konumlandırmak istemedikleri için notaya katılmayı reddettiklerini dile getirir. Earl of Denbigh de İngiliz Hükümeti'nin Türkiye'ye karşı diğer güçlere katılmayı kesinlikle reddetmiş olmasından memnuniyet duyduğunu, böylece Girit üzerinde kesin bir hakkı olan Babiali'nin minnettarlığını kazanmış olduklarını söyler. Girit'in Babiali'den koparılmasında Rusya'ya yardımcı olacak bir yolda diğer uluslarla birlikte hareket edilmeyeceğini yineler. Aynı oturumda Earl of Malmesbury Girit'te olan biteni de kısaca yorumlar: "Babiali ile Girit halkı arasındaki temel sorun din ve ırk farkıdır. Giritliler ağır vergiler ödemiyorlar, nispeten yumuşak bir yönetim altındalar. Babiali'nin diğer tebaalarının tabi olduğu birçok yasadan muaf tutulmuş durumdadılar ve diğer ülkelerin gıpta edebileceği genel bir özgürlük ve ifade özgürlüğüne sahipler. Babiali elinden gelen her

⁷⁹ Hansard, House of Commons Debates 24 Nisan 1868, vol. 191, cc.1226-1268.

⁸⁰ Hansard, House of Commons Debates 24 Nisan 1868, vol. 191, cc.1226-1268.

⁸¹ Hansard, House of Commons Debates 28 Mart 1867, vol. 185, cc.719-725.

şeyi yaptı. Majestelerinin Hükümetinden *tavsiyeler istemiş, iki Hristiyan vali atamış, olumlu yönetmelikler yayınlamıştır.*"⁸²

İyonya Adaları kuşkusuz 1867'de Girit üzerine yapılan tartışmalarda da bir referans noktasıdır. Söz alan Austen Henry Layard'ın konuşması⁸³ oldukça ilgi çekicidir: Henry Layard, İyonya Adaları ile ilişkilerin sona ermesi nedeniyle duyduğu üzüntüyü, İngiltere'nin menfaatlerinden ziyade Doğu'daki Hristiyanların geleceği açısından ifade eder. Her ne kadar İngiliz yönetiminin bir takım hataları bulunsa da, bu yönetimin Doğu'daki en iyi yönetim biçimini temsil ettiğini savunur. Britanya İmparatorluğu himayesi altındaki İyonya Adaları'nda, düşük vergilendirme sistemiyle idare edilen ve zamanla kendi kendini yönetme alışkanlıkları kazandırılan büyük ve müreffeh bir nüfusun geliştiğini belirtir. Bu topluluğun ulusal bir meclise ve özgür bir basına sahip olduğunu, dolayısıyla da diğer Yunan toplulukları için hem bir cazibe merkezi hem de kendi kendini yönetme sanatını öğrenebilecekleri bir model teşkil ettiğini öne sürer. Layard'a göre, bu kadar iyi idare edilen bir yönetim örneği, komşu topluluklara da benzer yapıları kurma yönünde ilham verebilirdi. Ancak Adaların devriyle birlikte bu umutların ortadan kalktığını ve bunun Doğu'daki Hristiyan nüfus için ciddi bir kayıp anlamına geldiğini ifade eder. Layard şu şekilde devam eder:

"Girit'in sözde sefil durumundan söz ediyorsunuz (muhalafetteki liberalleri kast ediyor) ama bu ada Yunanistan gibi haydutların istilasına uğramamıştır (bir insano haydutlarıneline düşmeden Atina'dan ayrılamaz) Sonra, İyonya Adaları'yla ilgili olarak, Zante (Zakintos), Korfu ve başka yerlerdeki konsoloslarımızdan gelen raporları okudunuz mu? Bu raporlar, İngiliz Hükümeti'nin gerçekleştirdiği iyileştirmelerin ve bayındırlık işlerinin tümünün ihmal edildiğini ve adaların harabeye döndüğünü, adaletin artık uygulanmadığını, onurlu beyefendinin davasını savunduğu o "seçkin vatansever" Lombardo'nun, Yunanistan'a ilhakın büyük destekçisi "seçkin vatansever" Lombardo'nun Zante'yi eşi benzeri görülmemiş bir terörle tuttuğunu belirtiyor."⁸⁴

Buna karşılık olarak İyonya Adaları'nın devrine destek olmuş ve Girit'in de aynı kaderi paylaşmasını savunan Türk aleyhtarı William Henry Gregory ise İyonyalılar arasında İngiltere'nin egemenliği altına girip girmeyecekleri konusunda bir oylama yapılsa, büyük bir çoğunluğun, terk ettikleri durumlarına, güvenliklerine ve güçlü, iyi İngiliz yönetimine geri dönmektense, mevcut tüm sıkıntılarıyla birlikte anavatanlarına bağlı kalmayı tercih edeceklerinden emin olduğunu söyler.⁸⁵

Berlin Kongresi ve Halepa öncesi Girit'teki karışıklıklar İngiliz parlamentosunda görüşülürken Lord Colchester muhtemel bir Girit "Anayasası'nın" kabul edilmeden önce İngilizlerin de incelemesinden geçmesi gerektiğini belirtir. Ona göre Bulgaristan gibi Slav ırklara verilebilecek idari özerkliğin çok ötesinde tavizler, Helen tebaası ırkların Osmanlı Devleti'nin başka yerlerinde sükuneti bozmasına neden olabilecektir.⁸⁶

Berlin'de kongre görüşmelerinin sürdüğü sırada, 4 Temmuz 1878'de, İngiliz meclisinde Mr. Monk kongre bitmeden son şansları olabileceğini düşünerek Girit'teki Hristiyan halkın refahı ve korunmasının kongrede güvence altına alınması için hükümeti uyarır. "*Girit'in son*

⁸² Hansard, House of Lords Debates 3 Nisan 1868, vol. 191, cc.804-819.

⁸³ Henry Austin Layard, 1877 yılında Disraeli görevlendirmesiyle İstanbul büyükelçisi olacak ve Kıbrıs Sözleşmesi sürecini yönetecektir.

⁸⁴ Hansard, House of Commons Debates 15 Şubat 1867, vol. 185, cc.407-450.

⁸⁵ Hansard, House of Commons Debates 15 Şubat 1867, vol. 185, cc.407-450.

⁸⁶ Hansard, House of Lords Debates 5 Şubat 1878, vol. 237, cc.1036-1038.

40 yılına damga vuran Türk baskısı ve kötü yönetiminden doğan sayısız ayaklanmadan sonra artık Türk boyunduruğundan kurtularak Yunanistan'a bağlanmasına destek olması için" meclise seslenir. Ona göre Girit, Şark Meselesinin bir parçasıdır ve nihai bir karara bağlanması en çok arzu edilen şeydir. Monk ayrıca Lord Palmerston'ın "Girit'teki Rumların, kardeşlerini özgür gördüklerinde artık Türkiye'nin esaretine boyun eğmeyecekleri" yönündeki görüşünü dile getirir. I. Leopold'un (Belçika) tam da bu nedenle, Teselya, Epir ve Girit'in Yunanistan'a verilmemesi üzerine, yeni kurulan Yunanistan tahtını geri çevirdiğini anımsatır. Mr. Bourke aynı oturumda Yunanistan'ın Girit'i topraklarına katmak istemesini haklı çıkaracak kadar iyi yönetme kapasitesine sahip olmadığını, zaten adadan gelen raporlara göre Girit Hristiyanları'nın oybirliğiyle Yunanistan'a ilhaktan yana değil kendi özerk hükümetlerini kurmaktan yana olduklarını belirtir.⁸⁷

Halepa Fermanı ilanından yaklaşık yedi ay sonra, Mayıs 1879'da Lord Colchester Girit'i yeniden meclise taşır. Konsolos Sandwith'ten gelen raporlara göre Yunan komitacıların adayı yeni bir isyana teşvik etmeleri artık daha zor bir iştir. Müslümanlar tatmin olmasa da Hristiyanların büyük çoğunluğunun mevcut düzenlemeden memnun olduğunu ve maddi refahın artması için zaman tanınırsa isyana iten nedenlerin yavaş yavaş ortadan kalkacağını dile getirir; ayrıca Giritlilerin, Mithat Paşa tarafından kurulan Osmanlı anayasası ve meclisine de dahil olmak istemediklerini bildirir. Dışişleri Bakanı Salisbury de adadaki sükuneti destekler nitelikte açıklamalarda bulunur:

*"Asil dostumun (Lord Colchester) övgü dolu sözlerle bahsettiği Konsolos Sandwith'ten bir mektup aldım ve kullandığı dilde beni Girit'te herhangi bir karışıklık olduğuna inandıracak hiçbir şey yoktu. Edindiğim bilgiler, asil dostumun yeni Vali Yanko Fotiyadis Paşa'ya karşı bir güvensizlik olduğu yönündeki ifadesini doğrulamıyor. Karatodori Paşa'nın İstanbul'a Dışişleri Bakanı olarak çağırılmasıyla yaşanan ani değişiklikten dolayı halkın ilk başta biraz hayal kırıklığına uğradığına şüphe yok; ancak seçkin bir adam olan, yüksek diplomatik görevlerde bulunmuş ve Hristiyan tebaası tarafından çok değer verilen şimdiki Vali'ye karşı herhangi bir güven eksikliği göstermediler."*⁸⁸

3.3. 1895 İsyanı'ndan 1897 Osmanlı - Yunan Savaşı Sonrasına Britanya'nın Girit Politikası

19. yüzyıl sonlarında Britanya'nın Doğu Akdeniz'deki politikası, stratejik diplomatik manevralar ile hassas bir dengede seyretmektedir. 1895 Girit İsyanının yaşandığı bu dönemde, imparatorlukta ömrünün sonlarındaki Gladstone dahil, pek çok liberal politikacı Girit ve hatta Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeyi savunmaktadır.⁸⁹ Ancak Salisbury Hükümeti uluslararası dengeleri de kollayan Osmanlı Devleti yanlısı bir dış politika takip edecektir. Salisbury Londra'daki Osmanlı Büyükelçisine bunu, bir uyarı da ekleyerek, açıkça dile getirecektir: "İngiltere (Girit'teki) Osmanlı egemenliğinin korunmasından yanadır, ancak bunu değiştirmek ve hatta Sultan'ın hakları aleyhine sonuçlar ile değiştirmek isteyen birçok taraf bulunmaktadır."⁹⁰

Yunan askeri hizipleri tarafından desteklenen 1895 Girit isyanı oldukça karmaşık bir uluslararası kriz yaratmıştır. Salisbury bu durumu ve Britanya İmparatorluğu'nun

⁸⁷ Hansard, House of Commons Debates 4 Temmuz 1878, vol. 241, cc.814-820.

⁸⁸ Hansard, House of Lords Debates 29 Mayıs 1879, vol. 246, cc.1409-1412.

⁸⁹ Andrekos Varnava, *British Imperialism in Cyprus, 1878–1915: The Inconsequential Possession* (Manchester University Press, 2009), 247.

⁹⁰ Salisbury Markisi'nden Bay Herbert'e. Dışişleri Bakanlığı, 17 Haziran 1896 Great Britain, Foreign Office, Turkey No. 7 (1896): Correspondence Respecting the Affairs of Crete, (London: Harrison and Sons, 1896), 122.

uygulayacağı politikayı Londra'daki Fransız Büyükelçi M. de Courcel'e şu şekilde özetlemiştir: *"Girit'te çok sayıda çıkar birbirine bağlı ve adada tek bir devletin nüfuz kurmaması için büyük bir hassasiyet var. Büyük güçlerden hiçbirinin bu konuda tek başına eyleme geçmeyi arzu edeceğini sanmıyorum. Eğer böyle bir güç çıkarsa dahi, bu kesinlikle Majestelerinin Hükümeti olmayacaktır. Majestelerinin Hükümeti, büyük güçlerin oybirliğiyle sağladığı bir mutabakatın sonucu olmadığı sürece aktif bir politika gütmeyi düşünmemektedir."*⁹¹ Britanya yine de, Osmanlı meselelerinde olası bir Alman-Rus-Avusturya ittifakına karşı diplomatik bir izolasyona düşmekten korktuğu için, Rusya ile daha yakın bir ilişki kurmak amacıyla Girit Sorunu'nu aktif bir şekilde manipüle edecektir.⁹²

Salisbury'nin bahsettiği *"Büyük güçlerin oybirliğiyle sağladığı mutabakat"* Haziran 1896'da sağlanmış görünmektedir. Büyük güçler adaya Hristiyan bir vali atanması, Halepa Sözleşmesi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve Girit Genel Meclisi'nin toplanması üzerinde uzlaşmıştır.⁹³ Bu süreçte Girit'te şiddet olayları her geçen gün katlanarak devam etmektedir. Britanya'nın adadaki tecrübeli konsolosu Sir Alfred Biliotti sık sık Londra'ya adada yaşanan cinayetleri bütün detaylarıyla aktardığı telgraflar göndermektedir.⁹⁴

Şubat 1897'de Avusturya-Macaristan, Almanya, Fransa, İtalya ve Britanya İmparatorluğu gemilerinden oluşan bir Uluslararası Filo adanın açıklarına demirlemiş durumdadır. Yine aynı ayda Albay Vassos komutasındaki Yunan askeri birliklerinin adaya çıkması ve Girit'i ilhak etmeye çalışması büyük bir Müslüman kıyımını da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte adadan Londraya ulaşan pek çok katliam raporu bulunmaktadır. Örneğin Tümamiral Robert Harris (Britanya'nın filodaki bayrak gemisi HMS Revenge'in komutanı) Bahriye Nezareti'ne şöyle yazacaktır:

*"Konsolos, Selinos, Kandalos ve Yerapetre'deki Müslümanların, Yunanlılar ve Giritliler tarafından katledilme tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını bildirmektedir. Uluslararası Filo Amiralleri, söz konusu yerlere bayrak çekmek ve Albay Vassos'a bu bölgelerin Büyük Devletlerin himayesi altında olduğunu bildirmek konusunda ortak hareket etmektedirler. Güneydeki Türk karakollarının Yunanlılar tarafından top ateşiyle düşürüldüğüne dair alınan bilgilere göre: benim kanaatim, Yunanların sahra topraklarını Hanya'dan almış oldukları ve bunları başka yerlerde de kullandıkları yönündedir. İç bölgelerde neler yaşandığına dair bilgi almak son derece güçtür; ancak Yunanlar ve Giritlilerin, fırsat buldukları her yerde Müslümanları yok ettikleri bildirilmektedir."*⁹⁵

Bu dönemde Resmo Müftüsü Salih Bey önderliğinde şehrin ileri gelen Müslümanları doğrudan konsolosa ulaşmış ve yaşananları tüm detaylarıyla anlatarak katliamları durdurması

⁹¹ Salisbury Markisi'nden Fransa'daki Britanya elçisi Dufferin Markisi'ne. Dışişleri Bakanlığı, 11 Haziran 1896 Great Britain, Foreign Office, Turkey No. 7 (1896): Correspondence Respecting the Affairs of Crete, 108-109.

⁹² İosif Maravelakis, "British Policy in the Cretan Question (1893-1913): Prioritizing between Diplomatic and Economic Affairs," Mediterranean Historical Review 33, no. 1 (2018): 48.

⁹³ No: 229 Salisbury'den Sir E. Monson'a. Great Britain, Foreign Office, Turkey No. 7 (1896): Correspondence Respecting the Affairs of Crete, 126.

⁹⁴ No: 98 Biliotti'den Salisbury'ye. Great Britain, Foreign Office, Turkey No. 7 (1896): Correspondence Respecting the Affairs of Crete, 64.

⁹⁵ No. 228. Tümamiral Robert Bahriye Nezareti'ne. Great Britain, Foreign Office, Turkey No. 9 (1897): Reports on the Situation in Crete, 104.

için Britanya'dan açıkça yardım istemiştir.⁹⁶ Tüm bu raporlar ve Yunanistan'ın Vassos eliyle oldu bitti ile ilhak çabası, Britanya'nın statükocu reflekslerini şiddetle tetiklemiş gibidir. Bölgesel bir savaşın çıkmasını önlemek amacıyla Britanya öncülüğündeki Uluslararası Filo Girit'i ablukaya alarak Yunan askerlerini adadan tahliye zorlamıştır. Sürecin sonunda adada bir güvenlik hattı oluşturulmuş, bu hat içinde ada Avrupalı güçlerin askeri bölgelerine bölünmüş ve 50.000 civarında yerinden edilmiş yoksul Müslüman mültecinin sığındığı Kandiyi bölgesinin fiili kontrolü Britanya ordusuna verilmiştir.⁹⁷ Kıyı kasabalarından iç kesimlere doğru birkaç mil uzanan bu uluslararası güvenlik hattının arkasında, adanın engebeli iç kesimlerinde, Giritli isyancılar kontrolü ellerinde tutmayı sürdürmüştür.⁹⁸ Bu dönemde Britanya askerlerinin vazifesi, Osmanlı egemenliğinin yerine bir ya da Avrupa yönetimini ikame etmek, adanın yönetiminde aktif bir rol üstlenmek değildir. Etnik ve dini fay hatlarıyla bölünmüş Girit toplumunda asayiş tesis etmeye çalışmak ve böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit'teki varlığını bir süre daha muhafaza etmektir.⁹⁹

Britanya savaş öncesinde Osmanlı Hükümeti'nin ısrarla durumun vehametini aktaran bilgilendirme ve taleplerini dikkate almayarak kendi konsoloslarının raporlarıyla politika üretmeye çalıştığı ve “yalnız hareket etmeme” prensibini benimsediği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Salisbury önderliğindeki İngiltere, Girit Bunalımı'nın başından itibaren büyük güçlerin bir araya gelmesine öncülük etmeye çalışmış ve yeni bir vali yönetiminde idarenin yeniden düzenlenmesi amacıyla Türk ve Yunan birliklerinin adadan eşit olarak çekilmesini sağlamaya gayret etmiştir.¹⁰¹ Ancak Salisbury, Yunanistan'daki İngiliz büyükelçisine gönderdiği bir yazıda, Girit Bunalımı'nda hakim tarafın Avusturya-Macaristan ve Almanya olduğunu da itiraf edecektir: “Rusya ve Fransa, bu iki devletin mutabakatı olmadan harekete geçmeyecek ve Sultan, tüm güçler tarafından desteklenmeyen hiçbir arabuluculuğa itibar etmeyecektir.”¹⁰²

Yunanistan'ın Girit'e müdahalesini takip eden 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı patlak verdiğinde özellikle Almanya ve Avusturya'nın sert önlem önerilerine karşı Britanya diplomasisi, Fransız ve Rus çıkarlarıyla aynı çizgide yer almayı tercih etmiş ve nihayetinde Babıali'ye Girit'in özerkliğini kabul etmesi için baskı yaparak iflas etmiş Yunanistan'ı tam bir yıkımdan kurtarmıştır. Hatta Britanya bu süreçte usta işi bir stratejik hamleyle, özerklik planını resmi olarak Rusya'nın önermesine izin vermiş, böylece Rusya'yı Almanya ile karşı karşıya bırakmıştır.¹⁰³

⁹⁶ “... İnsanlığın ve medeniyetin koruyucuları olan Avrupa'nın Büyük Güçlerinin, adadaki mülkiyet hakkı ve çıkarları her şeyin üstünde olan bu kadar çok Müslüman'ın denizden ve karadan kuşatılmasını ve yok edilmesini hoşgörüyü karşılayamayacağına tam olarak ikna olduğumuzdan, insanlık adına haklarımızı korumaları, bizi bu kuşatmadan kurtarmaları ve gelecekteki varlığımızı güvence altına almaları için onlara yalvarıyoruz; ve Ekselanslarından, bu naçizane müdahale talebimizi temsil ettiğiniz Hükümete derhal iletmenizi istirham ediyoruz.” Resmo Müslüman Eşrafından Sir Philip Currie'ye. Resmo, 19 Şubat 1897. Great Britain, Foreign Office, Turkey No. 9 (1897): Reports on the Situation in Crete, 97.

⁹⁷ Robert Holland ve Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (Oxford University Press, 2006), 93.

⁹⁸ Uğur Zekeriyâ Peçe, *Island and Empire: How Civil War in Crete Mobilized the Ottoman World* (Stanford University Press, 2024), 64.

⁹⁹ Mick McTiernan, ““The Most Awfully Rotten Job Altogether”: British Troops in Crete, 1897–1899,” *Journal of the Society for Army Historical Research* 99, no. 398 (2021): 324

¹⁰⁰ Metin Hülâgü, *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı* (Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2003), 298.

¹⁰¹ Adolphus William Ward et al., eds., *The Cambridge History of British Foreign Policy, Vol. 3, 1866–1919* (Cambridge University Press, 1923), 239–240.

¹⁰² Margaret M. Jefferson, “Lord Salisbury and the Eastern Question, 1890–1898,” *The Slavonic and East European Review* 39, no. 92 (1960): 57.

¹⁰³ İosif Maravelakis, “British Policy in the Cretan Question (1893–1913): Prioritizing between Diplomatic and Economic Affairs,” *Mediterranean Historical Review* 33, no. 1 (2018): 46–50.

1897 savaşının hemen sonrasında Britanya politikası büyük ölçüde ekonomik entegrasyona ve “yumuşak güç”e dayanmış görünmektedir. Kandiye’de Britanya askeri komutanı Albay Chermiside ve Doğu siyasetinde son derece tecrübeli Konsolos Sir Alfred Biliotti, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında yeniden ticari ve sosyal bir ortaklık kurmayı umarak pragmatik bir idare sergilemiş ancak Britanya’nın bu rasyonel ve dengeli yaklaşımı, diğer bölgelerdeki Fransız ve İtalyan güçlerinin aşırı Helen sempatisini, hatta yer yer Türk karşıtı tutumlarıyla tezat oluşturunca, Hristiyan Giritliler Britanya’yı Türklere taraf olmakla yaftalamışlardır.¹⁰⁴ Girit’te yaşanacakları ve hatta Müslüman Giritlilerin kaderini çok önceden sezip Londra’ya sürekli uyarılarda bulunmuş¹⁰⁵ Biliotti’ye göre ise adada asıl sorun siyasetten ziyade Girit toplumunu saran “öldür yoksa öldürülürsün” psikolojisi ve karşılıklı histeri halidir.¹⁰⁶

Yine bu histerinin sonucu sayılabilecek Eylül 1898’de Kandiye’de yaşanan olaylar sonucu İngiliz askerlerinin öldürülmesinin, Londra’yı güç kullanmaya ve “sertliği saha gerçekliği ile uyumlu” bir dış politikaya ittiği söylenebilir. Olaylar sonucu Girit’teki Osmanlı memurları ve askerleri zorla adadan uzaklaştırılmış ve II. Abdülhamid tek taraflı olarak tam özerkliği kabul etmeye zorlanmıştır. Halbuki Kandiye olayları öncesi Müslüman katiplerin yetki ve gelirlerin Hristiyanlara devredilmesi amacıyla işten çıkarılmasının yaratacağı büyük tehlikeyi gören Biliotti, olayları yatıştırmak için oldukça çabalamış görünmektedir. İngiliz Albay Reid ve Ethem Paşa ile görüşerek Müslüman katiplerin gelirlerine dokunulmamasını sağlayacak bir anlaşma ayarlamaya çalışmış, bunun başarılı olamayacağını anladığında da dini hoşgörüsüzlük ve ayrımcılık algısını kırmak için, İngiliz komutana görevden almaları “hesapların artık bir Avrupa dilinde tutulacağı” gerekçesiyle açıklamasını tavsiye etmiştir. Ancak Biliotti’nin yaklaşan “patlamayı” önlemeye yönelik bu çabaları sonuçsuz kalmıştır.¹⁰⁷

Krizin bu döneminde Britanya İmparatorluğu’nda Girit’e dair kamuoyu, bir zamanlar Avrupa güç dengesini korumak adına gerekli görülen Osmanlı egemenliğine yönelik pragmatik bir hoşgöründen uzaklaşarak, “ahlaki bir mesele” halini almış durumdadır. Britanya kamuoyu “mazlum Hristiyan halk” ile ilgili kurguladığı duygusal ve sansasyonel anlatılarla “köpürürken”, gazete editörleri Filhelen sempatisiyle uyuşmadığı için Müslümanlara yönelik Hristiyan kaynaklı şiddet haberlerini ya önemsiz göstermiş, ya da açıkça görmezden gelmiştir. Böylece Girit Sorunu artık uzak bir “toprak anlaşmazlığı” olarak değil, Avrupa kimliğinin ve hatta Hristiyan adaletinin belirleyici bir sınavı olarak görülmeye başlanmıştır. Bu yoğun toplumsal infial, Lord Salisbury ve hükümetinin diplomatik manevra alanını ciddi şekilde daraltarak geleneksel Osmanlı yanlısı politikalarını terk etmeye zorlayıp, Osmanlı otoritesinin adadan tamamen tasfiye edilme sürecini hızlandırmış olmalıdır.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Robert Holland ve Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (Oxford University Press, 2006), 98–99.

¹⁰⁵ Bu raporlardan biri oldukça ilgi çekicidir. Biliotti, Hristiyan isyancıların zeytinliklere yönelik tahribat biçimlerinde, Müslüman nüfusun adadaki geleceğine dair niyetlerini farketmiş ve bunu bildirmiştir. Ağaçların, bir veya iki sezon sonra yeniden canlanabilecek şekilde kesilmesi Müslümanların geri dönüşüne açık kapı bırakılan geçici bir duruma işaret eder. Ancak Biliotti 1897-1898 krizinde köklerin yakılarak ağaçların tamamen yok edildiğini gözlemlemiş ve isyancıların Müslümanların geri dönüşünü kalıcı olarak engellemeyi ve var olanların da adadan tamamen tasfiye edilmelerini hedeflediklerini anlamıştır. David Barchard, “The Fearless and Self-Reliant Servant. The Life and Career of Sir Alfred Biliotti (1833-1915), an Italian Levantine in British Service,” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 48 (2006): 34.

¹⁰⁶ Robert Holland ve Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (Oxford University Press, 2006), 88.

¹⁰⁷ David Barchard, “The Fearless and Self-Reliant Servant. The Life and Career of Sir Alfred Biliotti (1833-1915), an Italian Levantine in British Service,” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 48 (2006): 37-38.

¹⁰⁸ İbrahim Hamaloğlu, «Public Opinion and the Cretan Question: A British Press Perspective,» *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 25, no. 51 (2025): 737–770.

Girit'in Yunan Prensi George'un valiliği ile başlayan dönemi¹⁰⁹ Osmanlı açısından olduğu kadar Britanya İmparatorluğu açısından da sıkıntılıdır. Adadaki siyasi istikrarsızlık, Vali Prens George'un *enosis* şantajları ve sık sık Rus Çarı'ndan destek istemesi adaya planlanan Britanya yatırımlarını engellemiştir. Britanya'nın Avrupa'daki diplomatik ittifakları 1904 (Fransa ile Entente Cordiale) ve 1907 (Britanya-Rusya Antantı) anlaşmalarıyla sağlamlaştıkça, İmparatorluk Girit'teki finansal önceliklerini geri plana itmiştir. Londra bunun yerine, 1908 Devrimi'nin ardından Osmanlı ile yeniden yakınlaşma sağlamak ve bölgesel statükoyu muhafaza etmek adına Girit'in siyasi kaderini güç yoluyla şekillendiren sert bir strateji benimsemiş ve adanın 1908 Enosis ilanını kesin olarak reddetmiştir.¹¹⁰

3.4. Britanya Parlamentosunda Girit Tartışmaları: 1896 - 1898

1895 yılında bir kere daha alevlenen Girit olaylarını, tıpkı 1878 yılında olduğu gibi, yine vekil C.J. Monk İngiltere parlamentosuna taşır. Adadaki Hristiyan katliamları, kiliselere saygısızlıklar ve hatta Kandiye civarında bir rahibin diri diri yakılması gibi provakatif söylemlerinin ardından yine adanın Yunan Krallığı'na ilhak edilmesi gerekliliğini savunur. Sir H. Havelock-Allan ise Girit konusundaki endişelerini Mısır örneği üzerinden verir: *“Adanın Yunanistan’a teslim edilmesine katılmıyorum; Avrupa güçlerinin garantisi altında adaya özerklik verilmesini tercih ederim. Çünkü 1880 ve 1881’de iktidarda olan hükümet, Mısır’da aktif bir şekilde müdahale etmediği için, daha sonra Arabi ayaklanması meydana geldi ve isteğimiz dışında, Iskenderiye’nin bombalanması ve kan dökülmesiyle sonuçlanan 1882 savaşına sürüklendik. Benzer bir hatanın şimdi de yapılmayacağını umuyorum.”* Mr. Dillon ise 1882’de düzeni sağlamak amacıyla Mısır’a asker çıkaran İngiltere’nin ülkeyi hala elinde tuttuğunun bunun da Avrupalı uluslarda ciddi bir güvensizlik yarattığını belirterek muhakkak iyi niyetli garantiler vermeleri gerektiğinin altını çizerek. ¹¹¹ Dışişleri Müsteşarı George Curzon adada yaşadığı güçlükleri aktarırken sözü yine Yunanistan’a getirir:

“Girit’te devletlerin politikasının karşılaştığı iki ana güçlük vardır. Bunlardan birincisi, Yunanistan’dan adaya silah, cephane ve gönüllülerin aralıksız olarak ithal edilmesidir. Bu silah ve silahlı adam ithalatı şüphesiz adadaki barış çalışmalarını daha da zorlaştırmış ve büyük güçlerin çabalarını engellemiştir. İkinci olarak, adadaki yerel dini ve siyasi husumet patlamaları var ki, raporlardan anladığım kadarıyla, huzursuz bölgelerde hüküm süren terör o kadar aşırı ki, en ufak bir olay, örneğin bir tabanca atışının paniğe yol açması ve neredeyse bir katliamla sonuçlanması muhtemel. Bu konudaki sorumluluğu paylaştırmaya kalkışmam. Bir gün bir taraf, başka bir gün diğeri hatalıdır. Vakaların çoğunda Hristiyanların mağdur olduğunu söylemek adil değildir. Adadaki abluka esasen geçici bir araçtır, sadece statükoyu yeniden tesis etmek ve tabiri caizse kristalize etmek için tasarlanmış ve hesaplanmış. Lord Salisbury, Türk Hükümeti ile Girit halkı arasında varılabilecek koşullara uyulması için diğer Güçlerle birlikte herhangi bir garantiye katılma konusunu değerlendirmeye istekli olduğunu ifade etmiştir”¹¹²

¹⁰⁹ Bu dönem, ilerleyen yıllarda Yunanistan için oldukça önemli bir tarihi figüre dönüşecek olan Eleftherios Venizelos’un da Büyük güçlerle temas kurmaya başladığı bir dönem olması açısından önemlidir. Bir isyancıdan Girit meclis üyeliğine uzanacak siyasi hayatında daha pek çok tarihi döneme tanıklık edecektir. Andrekos Varnava, “British and Greek Liberalism and Imperialism in the Long Nineteenth Century,” *Liberal Imperialism in Europe* içinde, ed. Matthew P. Fitzpatrick (Palgrave Macmillan, 2012), 230.

¹¹⁰ İosif Maravelakis, “British Policy in the Cretan Question (1893–1913): Prioritizing between Diplomatic and Economic Affairs,” *Mediterranean Historical Review* 33, no. 1 (2018): 57–59.

¹¹¹ Hansard, House of Commons Debates 12 Ağustos 1896, vol. 44, cc. 656-670.

¹¹² Hansard, House of Commons Debates 12 Ağustos 1896, vol. 44, cc. 656-670.

Hazine Lordu ve sonraki hükümetin başı olacak olan Arthur Balfour, Girit ve Doğu Sorunu'nun Avrupa siyasetiyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğunu belirtir. Herhangi bir ülkenin, üyesi olduğu Avrupa konserini oluşturan diğer ülkelerle olan bağıni göz ardı ederek öne atılıp kendi gücüyle çözmeye kalkışması halinde, küçük bir bölgeyle ya da tek bir ulusla sınırlı kalmayacak bir savaş tehlikesi bulunduğunu dile getirerek gittikçe gerilen uluslararası siyasetin durumunu da gözler önüne serer.¹¹³

Türk-Yunan Savaşının patlamasından çok kısa bir süre önce, 23 Şubat 1897'de adada Müslümanların yaşadığı kıyım ve zorluklar İngiliz meclisinde de yankılanır. *The Times*'da yayınlanan bir haberde Girit'in kuzey doğu kıyısında bulunan Sitia'da aralarında çok sayıda kadın ve çocuğun da bulunduğu 1.100'den fazla Müslümanın soğukkanlılıkla katledilmesi hükümete sorulur. Dışişleri Müsteşarı Curzon olayı henüz doğrulamadıklarını belirtir ancak konsolos Sir Alfred Biliotti'nin telgrafını alıntılararak bölgede yaşanan zulme ışık tutar:

“Rus ve İtalyan Konsoloslarla birlikte, iki taraf arasında imha savaşının (fight of extermination terimi kullanılmıştır) sürdüğü Selinos bölgesinden (adanın güney batı kıyılarındaki bölge) yeni döndük. Müslümanlar çok kritik bir konumda. 1.700 kişi 246 asker ve üç dağ topuyla son iki haftadır aralıksız ateş altındaki Kandanos'ta (bu tarihte Selinos'un en büyük Müslüman yerleşimi) kuşatılmış durumdalar. Spaniakos'da da 750 Müslüman, 242 asker ve üç dağ topu ile aynı durumdalar. Hristiyanlar Kandanos'taki Müslümanlara erzak gönderilmesine izin vermiyorlar. Ancak yedi gün sonra ateşkese ve silahlı garnizonun da birlikte geri çekilmesi koşuluyla abluka altındaki Müslümanlara serbest geçiş izni verilmesine yazılı olarak razı oldular. Bu deklarasyon, Yunan birliklerinden saklı tutulmaktadır. Kandanos tahliyesi her iki tarafın nefret ve güvensizliği nedeniyle çok tehlikelidir; bu güvensizlik, Hristiyan muhafızların Sarakina köyünden 100'den fazla Müslümanı ve Selinos Castelli'de 12 Hristiyanı katletmesinden sonra daha da artmıştır. Varışımızı bildirmemize ve iki beyaz bayrak göstermemize rağmen Kandanos'a Hristiyan ateşi altında gidip geri döndük. Selino Castelli'ye (günümüzde Paleochora) döndüğümüzde Hristiyanların yukarıdaki yeni mevzilerden ateş ettiklerini ve mermilerin teknelere kadar ulaştığını gördük. Esirlerin değişimi organize edildi. Doktorlar 10 yaralıya müdahale etti. Benimle birlikte Selinos'a giden İtalyan ve Rus meslektaşlarım aynı telgrafları gönderdiler.” Konsolos ikinci telgrafında da yaşananları açık yüreklilikle aktarmaya devam eder: *“Rus ve İtalyan meslektaşlarımla birlikte Girit Sorunu konusunda Hristiyanları yatıştırmak için elimizden geleni yaptık ve onlara sorunun çözümünün yalnızca büyük güçlere bağlı olduğunu anlattık. Bu deklarasyon isyancılar üzerinde büyük bir etki yarattı, ancak Kandanos'ta abluka altında tutulan 2.000 Müslümanı ve belki de bir Yunan savaş gemisinin oraya gelmesi durumunda Spaniaco ve Selino Castelli'deki 1.000 kişiyi kesin bir ölümden kurtarmak için yeterli değil. İsyancı reislerle yaptığımız uzun bir görüşmeden anladığım kadarıyla, Hristiyanların şimdiki ayaklanmaları herhangi bir ciddi yerel nedenden değil, Hanya'da korkunç katliamlar yapıldığına inanmalarından ve Girit'te Yunan savaş gemileri ve askerlerinin bulunmasından alınan cesarettten kaynaklanıyor. Selinos'daki Hristiyanlar ve Müslümanlar, düzenin yeniden tesis edilmesinin tek yolu olarak altı güç tarafından karma işgalin kendi bölgelerine de genişletilmesi arzusunu açıkça dile getirdiler. Her ikisi de 300 askerin bu amaç için yeterli olacağını belirttiler. Rus ve İtalyan meslektaşlarım da kendi hükümetlerine benzer bilgileri telgrafla iletiliyorlar.”*¹¹⁴

¹¹³ Hansard, House of Commons Debates 12 Ağustos 1896, vol. 44, cc. 656-670.

¹¹⁴ Hansard, House of Commons Debates 23 Şubat 1897, vol. 46, cc. 983-986.

Girit'te yaşanan tüm bu olumsuzluklar ve Yunanistan'ın saldırgan tutumu karşısında Osmanlı Devleti meseleyi silah kullanarak çözmek zorunda kalır. Oldukça kısa süren ve kesin Osmanlı zaferi ile sonuçlanan 1897 Yunan Harbi için barış görüşmeleri uzar ve bu gecikme Britanya Parlamentosunda *“Berlin Kongresi bile bu kadar sürmemiştir”* denilerek eleştirilir. Başbakan Salisbury, konunun Türk tarafı ile ilgili olduğunu dile getirdiği konuşmasında sınır düzenlemeleri ve mağlup tarafın ödeyeceği tazminatın görüşmeleri uzatan iki ana unsur olduğunu söyler.¹¹⁵

Yine Salisbury *“Düzenlemeye çalıştığımız barış, fatih ile fethedilen ülke arasındaki sıradan bir anlaşma değildir”* der; en başından itibaren büyük güçler, Teselya'nın Osmanlı Devleti'ne geri verilmeyeceğini, genel şekilde konuşmak gerekirse, Türk egemenliği altında olmayan Yunan topluluklarının, Türk egemenliği altına alınmayacağını Türk tarafına kabul ettirmiştir. Yunanistan şüphesiz tazminat ödemelidir, ancak bu ödemeye mali gücü tartışmalıdır. Salisbury'nin bu aşamadan sonra dile getirdikleri, yaşadıkları son ekonomik krizde 2010 sonrası AB ve Alman fonları ile ayakta kalabilmiş ve liman gibi pek çok büyük değerini özelleştirmek zorunda kalmış günümüz Yunanistan'ını akla getirmektedir: *“Yunan tahvillerini elinde tutan Alman yatırımcılara ödeme yapılmadığı sürece Yunanistan'ın Avrupa piyasasındaki kredisinin son derece düşük olacağı aşikardır. Yunan Maliyesi'ne bu para sağlanacaksa, Yunan gelir kaynaklarının bir şekilde kontrol edilmesi de kaçınılmaz olacaktır.”* Muhalefetteki Liberal Parti vekili Wallace'a göre tazminat ödemesi gereken bir taraf varsa o da Yunanistan değil büyük güçlerdir; çünkü bu savaş önleyebilecekleri halde önleyememişlerdir. Yunanistan'a dayatılan bu tazminat Türkiye'yi güçlendirmek ve Yunanistan'ı zayıflatmak, başka bir deyişle, zorbalığı ve barbarlığı güçlendirmek ve özgürlüğü ve uygarlığı zayıflatmak için uydurulmuştur.¹¹⁶

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz, Britanya İmparatorluğu'nun geleneksel dış politika doktrinlerinin sınıldığı, kıtasal güç dengelerinin ve imparatorluk stratejilerinin yeniden tanımlandığı bir kriz sahası olmuştur. Bu çalışmada, Doğu Sorunu'nun en uzun soluklu krizlerinden biri olan Girit Bunalımı (1866-1898), yalnızca Osmanlı-Yunan-İngiliz ilişkileri bağlamında değil, konunun küresel bir aktörü olan Britanya İmparatorluğu'nun iç ve dış politika dinamikleri çerçevesinde analiz edilmiştir. Girit, bu süreçte sadece bölgesel bir ayaklanma ve çatışma alanı olmaktan çıkmış, İngiltere ve Rusya arasındaki diplomatik ve küresel rekabetin, bir başka deyişle Büyük Oyun'un (The Great Game) Doğu Akdeniz'deki fiili bir cephesi haline gelmiştir. Saha raporları ve parlamento tutanakları (Hansard) ışığında yapılan bu inceleme, Britanya'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma odaklı geleneksel stratejisinden, kamuoyu baskısıyla şekillenen pragmatik ve yer yer müdahaleci bir eksene nasıl kaydığını açıkça ortaya koymaktadır.

Girit Bunalımı'nın gelişimine dair belki de en çarpıcı durum, adadaki bitmek bilmeyen krizin aslında diplomatik bir “kıvılcımla”, 1864 yılında İyonya Adaları'nın Britanya tarafından Yunanistan'a devredilmesiyle başlamış olmasıdır. İyonya Adaları'nın “milli talepler” doğrultusunda el değiştirmesi, Yunan irredentizminin ve Megali İdea'nın yalnızca ideolojik bir vizyon olmadığını, büyük güçlerin desteği veya tavizi sağlandığında ulaşılabilir bir hedef olduğunu kanıtlamıştır. İngiltere'deki Liberal Parti'nin, adalardaki yönetim zorluklarından kurtulmak ve Yunanistan'ı diplomatik olarak nüfuzu altına almak amacıyla attığı bu adım adeta Pandora'nın Kutusunu açmış, Girit dahil olmak üzere Osmanlı'nın Ege ve Doğu Akdeniz'deki tüm Hristiyan tebaası için bir örnek teşkil etmiştir. İyonya'nın terki ile Giritli

¹¹⁵ Hansard, House of Lords Debates 6 Temmuz 1897, vol. 50, cc. 1206-1208.

¹¹⁶ Hansard, House of Commons Debates 2 Ağustos 1897, vol. 52, cc. 50-53.

isyancılar ve onları destekleyen Atina yönetimi Girit'teki isyanları sürekli kılmış ve Avrupa'nın diplomatik korumasını adaya çekmeye cesaretlendirmiştir. Bu cesaret ve yayılmacı vizyon o derece güçlenmiştir ki, 1878 Berlin Kongresi'nde bizzat Yunan temsilciler Girit ile birlikte Epir ve Teselya'yı da talep ederek uluslararası bir platformda "Megali İdea"nın konuşulmasını sağlamıştır.

1866 İsyanı sırasında, önce Lord Stanley daha sonra Lord Clarendon yönetimindeki Britanya hariciyesi, Hindistan yolunun güvenliğini ve Avrupa dengesini merkeze alarak, isyanı Osmanlı'nın bir iç meselesi olarak görme eğilimindedir. Nitekim Britanya yönetimi, 1869 Paris Konferansı'nda 1856 Paris Antlaşması'nın 23. Protokolü uyarınca uluslararası ilişkilerde ilk kez uygulanan "arabuluculuk yöntemini" destekleyerek, meseleye yöneltilecek uluslararası müdahaleyi sınırlı tutma amacı gütmüştür. Bu dönemde Britanya siyasetinde Muhafazakar kanat, isyancıları desteklemenin imparatorluğun kendi Müslüman tebaası (özellikle Hindistan) üzerinde yaratacağı olumsuz etkileri hesaplamakta ve Yunanistan'ın kıskırtmalarına karşı Osmanlı yönetimini meşru nizamın savunucusu olarak konumlandırmaktadır. Bununla beraber, parlamentoyu aynı dönemde derinden meşgul eden en büyük korkulardan biri de, Girit'teki isyancılara verilecek her türlü ayrıcalık ve tavizin bir domino etkisi yaratarak Teselya, Epir ve Bulgaristan gibi imparatorluğun diğer bölgelerindeki etnik ve Slav unsurları cesaretlendireceği düşüncesidir. Ancak Balkan Bunalımı ile başlayan ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ile doruğa ulaşan süreç, bu rasyonel "emperyal vizyonun" Britanya iç siyasetindeki liberal söylemler tarafından nasıl aşındırıldığını gözler önüne serecektir. Gladstone'un başını çektiği Liberal Parti'nin "insani müdahale", "Hristiyan kardeşliği" ve "kötü Osmanlı yönetimi" söylemleri, İngiliz dış politikasını salt ulusal çıkarlar bağlamından kopararak ahlaki bir tartışmanın içine çekmiştir. Bu tarihsel süreçte Britanya Parlamentosu, bir imparatorluğun dış politikasının nasıl yön değiştirdiğinin adeta bir laboratuvarı işlevini görmüştür.

1896-1898 krizleri dönemine gelindiğinde, Billiotti gibi İngiliz diplomat ve konsoloslarının sahadan merkeze ilettiği Müslüman kıyımları ve Yunan propagandasının iki yüzlülüğüne dair raporları, «mazlum Hristiyanlar» imajıyla koşullanmış İngiliz kamuoyunda ve parlamentosunda pek de karşılık bulamamış görünmektedir. Halbuki bölgeden merkeze çekilen resmi telgraflar, Kandanos, Sitia ve Selinos gibi yerleşimlerde Müslüman köylülerin ve masum halkın bizzat Hristiyan isyancılar ile Yunan çeteleri tarafından açık bir etnik temizliğe maruz bırakıldığını bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Bu dönemde Filhelenist Britanya basını ve ideolojik kutuplaşma, Lord Salisbury gibi pragmatik bir devlet adamının dahi manevra alanını daraltmış, onu Girit konusunda Avrupa Uyumunun (Concert of Europe) pasif veya isteksiz bir parçası olmaya itmiştir. Sahada diplomatik çözümsüzlüğün getirdiği 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda ise ordusu Alman askeri heyetleri tarafından modernize edilerek etkinlik kazanan Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunanistan'ı ağır bir hezimete uğratması, sürecin askeri seyrini bütünüyle değiştirmiştir. Yunanistan'ın bu ezici yenilgisinde, irredentist maceralar uğruna Girit'e ve Makedonya'ya sürekli gönüllü ile silah yığarak kaynaklarını tüketen, neticede dış borçlarını ödeyemez duruma düşen Yunan ekonomisinin içinde bulunduğu derin mali krizin de belirleyici bir etkisi olmuştur.

Ancak nihayetinde, Kandiye'deki 1898 olayları sonrası Osmanlı kuvvetlerinin adadan İngiliz askeri zorlamasıyla çıkarılması, Britanya'nın Doğu Akdeniz'deki statükocu politikasının tam anlamıyla çöktüğünün ilanı olmuştur. Özetle, Britanya İmparatorluğu'nun Girit'e yönelik yaklaşımı, parlamento tutanaklarına da yansıyan iç siyasetindeki çekişme ve demokratikleşme sancıları, değişen parti politikaları ve kamuoyunun diplomasi üzerindeki artan baskısı ile doğrudan şekillenmiştir. İyonya Adaları'nın Yunanistan'a bırakılmasıyla Doğu Akdeniz'de atılan ilk emperyal "geri adım", Girit'te on yıllar süren bir şiddet sarmalını beslemiş, İngiliz

parlamentosundaki “hak”, “din” ve “emperyal çıkar” tartışmaları, adanın Osmanlı idaresinden koparılmasına zemin hazırlayan ahlaki ve siyasi iklimi yaratmıştır. Girit Bunalımı bu bağlamda, 19. yüzyıl diplomasi tarihinin sıradan bir sayfası değil, Britanya'nın “Osmanlı'yı koruma” refleksinden vazgeçerek Doğu Sorunu'nda “bölgesel tasfiye ve yeniden paylaşım” dönemine geçişinin en net belgesidir.

KAYNAKÇA

A. Resmi Yayınlar ve Parlamento Belgeleri

The Parliament Archives of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, “Hansard”

Hansard, House of Commons Debates, April 16, 1863, vol. 170, cc. 179–194.

Hansard, House of Commons Debates, April 24, 1868, vol. 191, cc. 1226–1268.

Hansard, House of Commons Debates, February 15, 1867, vol. 185, cc. 407–450.

Hansard, House of Commons Debates, July 24, 1863, vol. 172, cc. 1397–1400.

Hansard, House of Commons Debates, July 4, 1878, vol. 241, cc. 814–820.

Hansard, House of Commons Debates, March 28, 1867, vol. 185, cc. 719–725.

Hansard, House of Lords Debates, April 3, 1868, vol. 191, cc. 804–819.

Hansard, House of Lords Debates, February 5, 1878, vol. 237, cc. 1036–1038.

Hansard, House of Lords Debates, July 18, 1878, vol. 241, cc. 1753–1843.

Hansard, House of Lords Debates, June 30, 1863, vol. 171, cc. 1720–1741.

Hansard, House of Lords Debates, March 8, 1867, vol. 185, cc. 1513–1544.

Hansard, House of Lords Debates, May 29, 1879, vol. 246, cc. 1409–1412.

Hansard, House of Commons Debates, August 12, 1896, vol. 44, cc. 656–670.

Hansard, House of Commons Debates, February 23, 1897, vol. 46, cc. 983–986.

Hansard, House of Lords Debates, July 6, 1897, vol. 50, cc. 1206–1208.

Hansard, House of Commons Debates, August 2, 1897, vol. 52, cc. 50–53.

Hansard, House of Commons Debates, February 15, 1867, vol. 185, cc. 407–450.

Great Britain, Foreign Office, Turkey No. 7 (1896): *Correspondence Respecting the Affairs of Crete*. Harrison and Sons, 1896.

Great Britain, Foreign Office, Turkey No. 9 (1897): *Reports on the Situation in Crete*. Harrison and Sons, 1897.

B. Araştırma Eserler ve Makaleler

Adıyeke, Nükhet (1994), *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896–1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

Adıyeke, Nükhet ve Adıyeke, Nuri (2019), *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Armaoğlu, Fahir (1997), *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1789–1914*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Aydın, Mithat (2007), “Girit Ayaklanması (1866-1869)’nın Ortaya Çıkışı ve Uluslararası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan’ın Rolü.” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1, s. 113-148.

Barchard, David (2006), “The Fearless and Self-Reliant Servant. The Life and Career of Sir Alfred Biliotti (1833-1915), an Italian Levantine in British Service.” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Vol.48, s. 5–53.

- Bourne, Kenneth ve Kurat, Yuluğ Tekin (1963), «İngiltere ve Girit İsyanı.» *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, s. 250–259.
- Cengiz, Hasan Ali (2018), “Halepa Fermanı ve Sonrası Girit’te Yapılan Düzenlemeler.” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.8, S.16, s. 74–89.
- Fakiolas, Efsthios (2012), *How a Small State Expands: Grand Strategy and Greece’s Territorial Expansion in the Balkans and Asia Minor*, New York: Nova Science Publishers.
- Gladstone, W. E. (1876), *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London: J. Murray.
- Goodlad, Graham (2000), *British Foreign and Imperial Policy 1865–1919*, London: Routledge.
- Grant, Moyra (2009), *The UK Parliament*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gündağ, Nevzat (2015), “Akdeniz’de Bir ‘Mümtaz Eyalet’: Girit (1669-1869)”, *Belgi Dergisi*, S.9, s. 1278–1288.
- Hamaloğlu, İbrahim (2025), “Public Opinion and the Cretan Question: A British Press Perspective”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol.25, No.51, s. 737–770.
- Holland, Robert ve Markides, Diana (2006), *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960*, Oxford: Oxford University Press.
- Hülagü, Metin (2003), *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Ingram, Edward (1980), “Great Britain’s Great Game: An Introduction”, *The International History Review*, Vol.2, No. 2, s. 160–171.
- James, Heneage (2021), *Kısa Yunanistan Tarihi*, Çeviren Mukadder Şahin, İstanbul: Say Yayınları.
- Jefferson, Margaret M. (1960), “Lord Salisbury and the Eastern Question, 1890–1898.”, *The Slavonic and East European Review*, Vol.39, No. 92, s. 44-60.
- Jorga, Nicolae (2017), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Jorga, Nicolae (2017), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.5, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Karal, Enver Ziya (2021), *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876–1907*, C.8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, Enver Ziya (2022), *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1861–1876*, C.7, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, Enver Ziya (2022), *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1856–1861*, C.6, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Knox, Bruce (1984), “British Policy and the Ionian Islands, 1847–1864: Nationalism and Imperial Administration.” *The English Historical Review*, Vol.99, No. 392, s. 503–529.
- Koliopoulos, John ve Veremis, Thanos (2010), *Greece: A History since 1821*, New Jersey: Wiley-Blackwell Publishing.
- Lee, Dwight E. (1934), *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Oxford: Oxford University Press.
- Malhut, Mustafa (2020), “93 Harbi Sonrasında Ortaya Çıkan Osmanlı-Yunanistan Sınır Meselesi ve İngiltere’nin Tutumu.”, *Journal of Anglo-Turkish Relations*, C.1, S.1, s. 67–96.
- Maravelakis, İosif (2018), “British Policy in the Cretan Question (1893–1913): Prioritizing between Diplomatic and Economic Affairs.”, *Mediterranean Historical Review*, Vol.33, No. 1, s. 45–66.

- McTiernan, Mick (2021), " "The Most Awfully Rotten Job Altogether": British Troops in Crete, 1897–1899.", *Journal of the Society for Army Historical Research*, Vol.99, No. 398, s. 312–338.
- Miller, William (1903), "The Ionian Islands under Venetian Rule.", *The English Historical Review*, Vol.18, No. 70, s.209–239.
- Oakes, Augustus, ed. (1930), *The Great European Treaties of the Nineteenth Century*, Oxford: Oxford University Press.
- Örenç, Ali Fuat (2013), "Yedi Ada Cumhuriyeti." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, C.43, s. 384–387, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özen, Çınar, Özgün, Cihan ve Yıldız, Fırat (2022), *Bölgesel Politika Balkanlar: İlk Çağlardan İki Savaş Arası Döneme*, İstanbul: Altınbaş Üniversitesi Yayınları.
- Özgün, Cihan (2019), "II. Meşrutiyetin İlk Yıllarında Türk Basınında Girit Diplomasisi Üzerine Bazı Tespitler.", *Ege Araştırmaları - I: Batı Anadolu'da Giritliler* içinde, editörler Tuncay Ercan Sepetcioğlu ve Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Özgün, Cihan (2019), "Osmanlı'nın Bitmeyen Sancısı Girit Problemi ve Dış Politika.", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi* içinde, editörler İrşad Sami Yuca ve Hidayet Kara, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Özgün, Cihan (2015), "Şark Meselesi'nin Gölgesinde Düzen ve Değişim: XIX. Yüzyılda Balkanlar.» *Yeni Türkiye*, C.3, S.68, s.2666-2688.
- Peçe, Uğur Zekeriya (2024), *Island and Empire: How Civil War in Crete Mobilized the Ottoman World*, California: Stanford University Press.
- Petrinina, Olga (2017), "Byzantine Dream of Athenian Politicians (XIX-XX Centuries)." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.31, s. 35–47.
- Pınar, Hayrettin (2022). "Girit İsyanı'nda Yunan Gönüllüler (1866–1869).", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.10, S. 31, s. 364–379.
- Porter, Andrew, ed. (1999), *The Oxford History of the British Empire. Vol. 3, The Nineteenth Century*, Oxford:Oxford University Press.
- Reyhan, Cenk (2006), "Girit Vilayet Nizamnamesi." *Memleket Siyaset Yönetim*, C.1, S.2, s. 138–173.
- Robson, Maureen M. (1960), "Lord Clarendon and the Cretan Question, 1868–9." *The Historical Journal*, Vol.3, No. 1, s. 38–55.
- Sertoğlu, Mithad (1972). *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.6, İstanbul: Güven Yayınevi.
- Sertoğlu, Midhat (1987), "Osmanlı Devleti'nin Kazandığı Son Harp Türk Yunan Savaşı 1897 (1313).", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 11, s. 32–40.
- Smith, D. M. (1997), "Britain and the Italian Risorgimento." *Journal of Anglo-Italian Studies*, Vol.5, s. 83–102.
- Soy, Bayram (2007), "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti.", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, S.7, s. 141–168.
- Steele, E. D. (1991), *Palmerston and Liberalism, 1855–1865*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Şenışık, Pınar (2011), *The Transformation of Ottoman Crete: Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century*, London: I.B. Tauris.
- Temperley, Harold (1933), "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914).", *The Cambridge Historical Journal*, Vol.4, No. 2, s. 156–191.

Tzanelli, Rodanthi (2008), *Nation-Building and Identity in Europe*, London: Palgrave Macmillan.

Uçarol, Rıfat (2015), *Siyasi Tarih 1789–2010*, İstanbul: Der Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1978), *Osmanlı Tarihi: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, C.4, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Varnava, Andrekos (2012), “British and Greek Liberalism and Imperialism in the Long Nineteenth Century.” *Liberal Imperialism in Europe* içinde, editör Matthew P. Fitzpatrick, London: Palgrave Macmillan.

Varnava, Andrekos (2009), *British Imperialism in Cyprus, 1878–1915: The Inconsequential Possession*. Manchester: Manchester University Press.

Ward, Adolphus Willia ve Gooch, George P. eds. (1923), *The Cambridge History of British Foreign Policy Vol. 3 1866–1919*, Cambridge:Cambridge University Press.

Zararsız, Abdullah (2018), “1770 Mora İsyanının Gelişimi ve Sonuçları.” *XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, C.6, s. 449-467, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

C. Dijital Kaynaklar

UK Parliament Second Reform Act 1867. <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/houseofcommons/reformacts/overview/furtherreformacts> (Erişim 10 Mayıs 2026)